

UŽMIRŠTAS GENOCIDAS.

Lietuvos romai nacių okupacijos metais

Leidiny s inicijuotas, parengtas
ir i s leistas TMD iniciatyva ©

TAUTINIŲ MAŽUMŲ DEPARTAMENTAS
PRIE LIETUVOS RESPUBLIKOS
VYRIAUSYBĖS

Leidinyje naudojamų tekstų autoriai:

Vida Beinortienė
dr. Arūnas Bubnys
Aurėja Jutelytė
Neringa Latvytė
dr. Zigmas Vitkus

Leidinį sudarė Aurėja Jutelytė.

Knyga išleista Europos Sąjungos lėšomis

2020

Kalbos redaktorė Roma Jagminaitė
Leidykla UAB „Petro ofsetas“
Grafikos dizainerė Dovilė Steniukynaitė

ISBN

Turinys

Ižanga	5
Ivadas	7
Romų genocidas Europoje. <i>Aurėja Jutelytė</i>	8
Romų persekiojimas Lietuvoje. <i>Dr. Arūnas Bubnys</i>	25
Paneriai – didžiausia aukų sušaudymo vieta Lietuvoje. <i>Neringa Latvytė</i>	44
Zofijos Beresnevičiūtės-Sinkevičienės liudijimas apie romų gyvenimą lageriuose	56
Romų genocido pripažinimas ir įamžinimas. <i>Aurėja Jutelytė</i>	64
Romų genocido Paneriuose atminimas. <i>Dr. Zigmas Vitkus</i>	76
Rekomenduojama literatūra	81
Summary	84
Šaltiniai ir literatūra	86

Ižanga

Visame pasaulyje minint didžiausią XX a. tragediją – holokaustą – įprasta vartoti posakius „mes prisimename“ ir „daugiau niekada“. Tai yra pažadas gyventi ir kurti naują pasaulį taip, kad toks nusikaltimas žmoniškumui daugiau niekada nepasikartotų, o holokausto aukos nebūtų pamirštos.

Nepaisant to, visuomenėje yra mažiau žinoma, kad per Holokaustą kartu su žydais dėl savo rasinės, etninės kilmės, fizinės ar psichologinės būklės, įsitikinimų ar politinių pažiūrų, tikėjimo arba seksualinės orientacijos buvo naikinami ir kiti Europos valstybių gyventojai, tarp jų – romai, o daugumoje Europos valstybių ši grupė ir toliau patiria diskriminaciją bei susiduria su kitais sunkumais. Nacistinės Vokietijos okupacijos metais persekiojamų, žudomų, į koncentracijos ir priverstinio darbo stovyklas vežtų Lietuvos romų istorijos dar nėra plačiai žinomos, o romų genocidas dažnai yra vadinamas „pamirštu Holokaustu“.

Skleisdamas žinią apie romų genocidą, Tautinių mažumų departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės inicijuoja diskusijas apie žmogaus teises ir romus Holokausto metu, leidžia informacinius ir metodinius leidinius, organizuoja mokymus švietimo sistemos darbuotojams, Lietuvos romų jaunimui ir žmogaus teisių aktyvistams, prisideda prie tarptautinių ir nevyriausybinių organizacijų iniciatyvų. Džiaugiamės ilgalaikiu bendradarbiavimu su Romų visuomenės centru, kurio iniciatyva buvo pradėti pirmieji romų genocido minėjimai Lietuvoje. Romų visuomenės centras subūrė bendruomenę, kurios nariai aktyviai dalyvauja ne tik holokausto minėjimuose, bet ir kituose su Lietuvos tautinėmis mažumomis, žmogaus teisėmis, pilietinės visuomenės stiprinimu susijusiuose renginiuose ir iniciatyvose.

Šiame leidinyje pristatome informaciją apie romų genocidą Lietuvoje ir Europoje, pirmą kartą vienoje vietoje pateikiame įvairius istorinius dokumentus ir tarpdisciplininių tyrimų medžiagą bei nuorodas į papildomus šaltinius, nagrinėjančius šią temą. Tikimės, kad šis leidinys paskatins diskusiją apie mažiau žinomas holokausto aukas Lietuvoje, paragins daugiau sužinoti apie romų genocidą ir padės išsaugoti šio skaudaus mūsų istorijos etapo atmintį.

Tautinių mažumų departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės
direktorė dr. Vida Montvydaitė

Įvadas

Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti skelbiamose išvadose teigiama, jog 1942 m. nacistinės Vokietijos okupuotoje Lietuvoje prasidėjo masiniai romų areštai. Sulaikyti romų kilmės asmenys buvo gabenami į koncentracijos stovyklas ir darbams į Vokietiją bei Prancūziją; iš viso iš Lietuvos buvo deportuota maždaug tūkstantis romų. Kartu su žydais romai buvo naikinami ir Lietuvos teritorijoje. Remiantis oficialiais duomenimis, iš viso nacistinės Vokietijos okupacijos metais Lietuvoje nužudyta apie 500 romų arba maždaug kas trečias Lietuvos romas.¹ Trūkstant detalių duomenų apie klajokliškai gyvenusius romų aukas Holokausto metu, spėjama, jog šis skaičius gali būti ir didesnis. Nepaisant to, romų genocido tema Lietuvoje nėra plačiai išnagrinėta, o šios tragedijos atmintis nublanko Holokausto kontekste. Socialinės antropologės, romų kultūros Lietuvoje tyrinėtojos Aušros Simoniukštytės teigimu, Lietuvoje nėra romų šeimos, kuri nebūtų patyrusi netekčių nacių okupacijos laikotarpiu. Mokslininkė neabejoja, kad romai yra viena labiausiai nuo karo nukentėjusių etninių bendruomenių Lietuvoje.²

Nepaisant to, ši tema Lietuvoje ilgą laiką buvo mažai žinoma, romų patirta trauma netapo kolektyvinės Antrojo pasaulinio karo atminties dalimi, o romų genocido atmintis liko neinstitucionalizuota. Vis labiau įsitraukiant Lietuvai į įvairių tarptautinių organizacijų veiklą, ypač šaliai prisijungus prie Europos Sąjungos, skirtingi tarptautiniai veikėjai, nevyriausybinės organizacijos ir Lietuvoje veikiantys romų genocido pripažinimo ir minėjimo aktyvistai pradėjo aktyviau kalbėti tiek apie romų situaciją apskritai, tiek ir apie Lietuvos romų likimą nacių okupacijos metais. Tai lėmė stiprėjantis romų teisių diskursas tarptautinėje arenoje, tarptautinis spaudimas, transnacionalinės iniciatyvos, vietinių veikėjų iniciatyva, įvairių

¹ Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti 2002-06-19 patvirtintos išvados „Lietuvos romai nacių okupacijos metais“ <https://www.komisija.lt/tyrimai/> [Žiūrėta 2019-12-12].

² GRITĖNAS, Paulius, „Romų istorija Lietuvoje: Nuo Meškų akademijų valdžiusio Marcinkevičiaus Iki meilės Smetonos laikams.“ www.15min.lt, 2018-04-08. <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/istorija/romu-istorija-lietuvoje-nuo-mesku-akademija-valdziusio-marcinkeviciaus-iki-meiles-smetonos-laikams-582-952430> [Žiūrėta 2019-12-12].

nevyriausybinių organizacijų veikla siekiant po truputį įtraukti romų genocido temą į viešuosius debatus apie Holokaustą ir XX a. Lietuvos istoriją apskritai.

Pirmieji bandymai į viešąsias diskusijas Lietuvoje įtraukti romų genocido temą prasidėjo 2012 m., kuomet Panerių memoriale paminėta Tarptautinė romų holokausto aukų atminimo diena buvo aprašyta keliuose žiniasklaidos šaltiniuose; tais pačiais metais Kultūros ministerija išleido lankstinuką apie romų genocidą Lietuvoje. 2015 m. Genocido aukų muziejuje pirmą kartą įvyko Tarptautinei romų holokausto aukų atminimo dienai skirtas renginys.

2019 m. birželio 27 d. Lietuvos Respublikos Seimas priėmė istorinės reikšmės sprendimą ir padėjo pagrindus naujam romų genocido minėjimo Lietuvoje etapui, oficialiai pripažindamas rugpjūčio 2-ąją Romų genocido atminimo dieną. Šis sprendimas buvo sėkmingas Tautinių mažumų departamento ir nevyriausybinių organizacijų bei romų teisių aktyvistų, kurie oficialiai kreipėsi į Žmogaus teisių komitetą Seime su prašymu įtraukti šią dieną į Lietuvos Respublikos atmintinų dienų įstatymą, darbo rezultatas.

Nors viešos diskusijos apie Holokaustą Lietuvoje vis dar yra jautrus klausimas, o nuo tada, kai Europos Parlamentas 2015 m. oficialiai pripažino rugpjūčio 2-ąją Romų genocido minėjimo dieną ir paragino visas šalis nares padaryti tą patį iki šio sprendimo Lietuvoje praėjo ketveri metai, šis itin svarbus žingsnis žymi romų genocido integraciją į oficialų Lietuvos istorijos naratyvą. Tai rodo, kad mūsų šalyje po truputį keičiasi diskursas apie Holokaustą, jis tampa labiau įtraukiantis, atsiranda naujų naratyvų apie kitas aukų grupes, Holokausto sąvoka yra išplečiama, taip sukuriant erdvę liudijimams apie romų genocidą.

Susipažinti su romų, kurie buvo ir yra mūsų visuomenės dalis, genocido istorija yra svarbu kiekvienam, gyvenančiam pilietiškoje visuomenėje, kurioje remiantis demokratijos ir žmogaus teisių principais. Daugiau žinodami apie šią tragišką savo istorijos dalį gebėsime kritiškai pažvelgti į aplinką, kurioje gyvename, ir nešališkai įvertinti, ar joje tikrai neliko struktūrinio smurto prieš tam tikras žmonių grupes? Ar visi mūsų šalies gyventojai turi teisę į būstą, mokslą, sveikatą apsaugą, ar jie turi sąlygas jaustis saugiai ir gyventi nepatirdami diskriminacijos, neapykantos, fizinio smurto?

Šiame leidinyje pateikiama informacija apie romų genocidą Europoje, pristatomi originalūs dokumentai ir istorikų darbai, tiriantys

romų likimą Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais, analizuojami romų genocido minėjimo būdai ir su holokausto atmintimi susijusių iniciatyvų reikšmė. Skaitytojams pateikiami skirtingi žemėlapiai su pažymėtomis romų kalinimo ir naikino vietomis Europoje ir Lietuvoje, taip pat – laiko juosta su svarbiomis romų genocido istoriografijos datomis. Detalios Lietuvos mokslininkų išvalgos apie romus Paneriuose ir Pravieniškėse, užsienio darbo ir koncentracijos stovyklose bei liudijimai tiek apie romų grupes, tiek apie konkrečius asmenis Holokausto metu pristato romų genocido mastą ir suteikia galimybę skaitytojui susipažinti su mažiau žinomais skaudžiais Antrojo pasaulinio karo įvykiais. Leidinyje taip pat pateikiamos iš įvairių archyvų gautos iliustracijos ir naujausios grožinės bei mokslinės literatūros šia tema apžvalga.

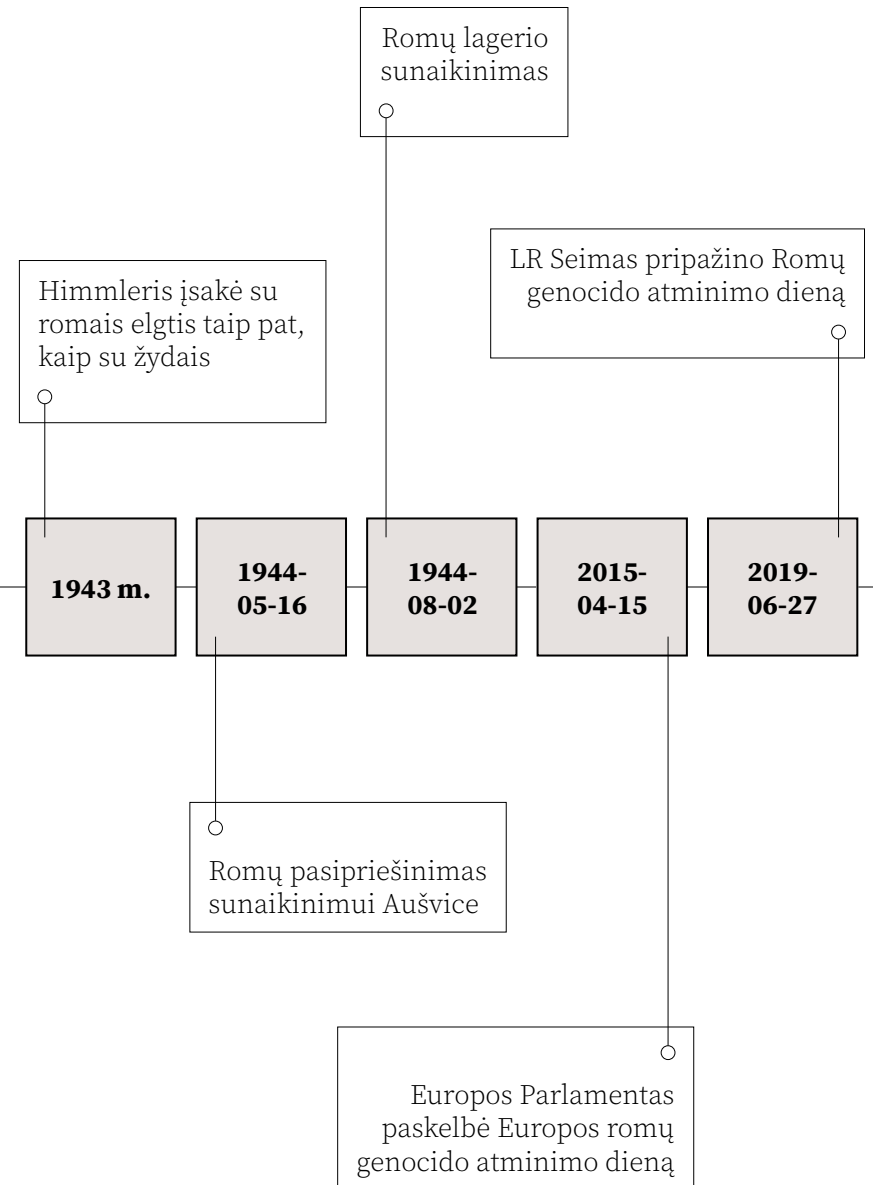
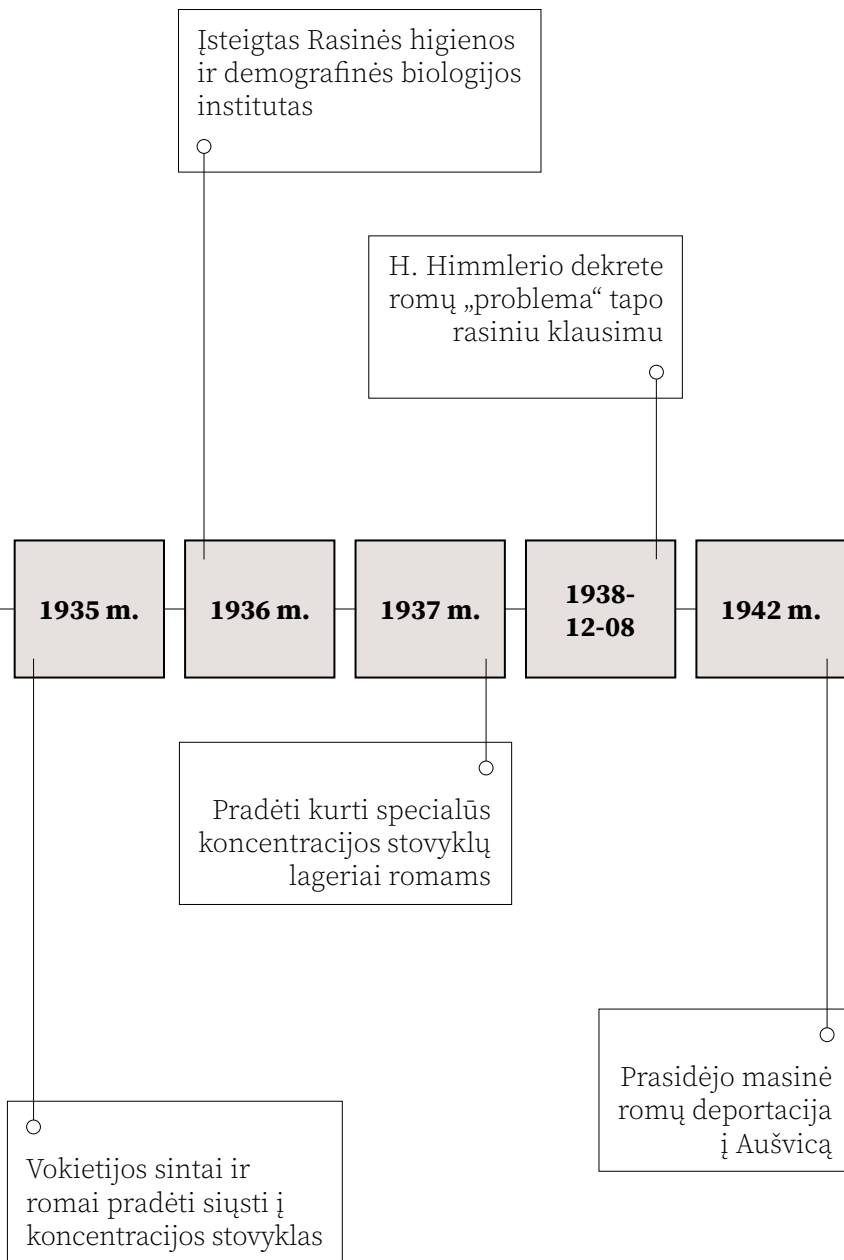
Terminas „romai“ šiame leidinyje yra vartojamas remiantis Europos Tarybos parengtomis rekomendacijomis, kuriose nurodoma, jog oficialiuose dokumentuose romais vadinami asmenys, priklausantys romų, sintų (sinti), kalų (kalè) grupėms Europoje, taip pat klajokliai vakaruose ir rytų Europoje gyvenančios domų (dom) ir lomų (lom) grupės bei asmenys, identifikuojantys save kaip čigonus.³ Atsižvelgiant į tai, kad terminas „čigonas“ daugelyje Europos šalių buvo ir yra vartojamas rasistiniame kontekste ir (ar) kurstant neapykantą, Pirmojo pasaulinio romų kongreso metu Orpingtono mieste (Jungtinė Karalystė) 1971 m. buvo nuspręsta žodį „čigonas“ pakeisti žodžiu „romas“, o Tarptautinis čigonų komitetas buvo pervadintas į Tarptautinį romų komitetą.⁴ Šiame leidinyje terminas „čigonas“ yra vartojamas tik cituojant pirminius šaltinius.

Šiame leidinyje vartojamas terminas „genocidas“ buvo įtvirtintas 1951 m. Genocido konvencijoje ir reiškia „akta, įvykdytą ketinant iš dalies ar visiškai sunaikinti tautinę, etninę, rasinę ar religinę žmonių grupę“.⁵ Terminas „romų genocidas“ reiškia romų persekiojimą ir naikinimą Antrojo pasaulinio karo metais Europoje, vykdytą nacių režimo ir kolaboravusių režimų bei asmenų.

³ Council of Europe, „Descriptive Glossary of Terms Relating to Roma Issues.“ 2012-05-12, p. 4. <http://a.cs.coe.int/team20/cahrom/documents/Glossary%20Roma%20EN%20version%2018%20May%202012.pdf>. [Žiūrėta 2019-12-01]

⁴ „Timeline of Romani history.“ Patrin, <https://www.oocities.org/~patrin/timeline.html> [Žiūrėta 2019-12-02]

⁵ United Nations, „Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, No. 1021.“ United Nations Treaty Series, Vol. 78, 1951-01-12, p. 280. <https://treaties.un.org/Pages/showDetails.aspx?objid=0800000280027fac&clang=en> [Žiūrėta 2019-12-12].

Romė su vokiečiu policininku ir nacių Rasinės higienos ir demografinės biologijos tyrimų centro mokslininku Robertu Ritteriu, 1936 m.

Šaltinis: Bundesarchiv, R 165 Bild-244-71 / CC-BY-SA 3.0

Sintų ir romų deportacija, Aspergas, 1940 m. gegužės 22 d.

Šaltinis: Bundesarchiv, R 165 Bild-244-48 / CC-BY-SA 3.0

Romų genocidas Europoje

Nuo tada, kai XIV a. pradžioje atvyko į Europą, romai buvo persekiojami, diskriminuojami, užėmė žemesnę padėtį visuomenėje, kelis šimtmečius praleido vergijoje dabartinėse Rumunijos ir Moldovos teritorijose. XVI ir XVII a. romai susidūrė su žiauriu elgesiu Osmanų imperijos teritorijoje ir vidurio Europoje, Vakarų Europos valstybėse romai buvo vejami iš miestų ir baudžiami žiauriomis kūno bausmėmis, jiems dažnai buvo vykdomos viešos egzekucijos.⁶ Susiklosčius krizinėms situacijoms Europos valstybėse (kilus finansiniams, politiniams, visuomeniniams neramumams), romai dažnai tapdavo atpirkimo ožiais, kuriems tekdavo sugerti etninės daugumos nerimą ir pyktį.⁷

Vokietijoje romų gyvenimo būdas buvo aiškinamas vartojant rasinę terminologiją ir spekuliuojant apie tariamą romų asocialumą.⁸ Vėliau Otto von Bismarcko administracija, remdamasi Apšvietos idėjomis, planavo pritaikyti griežtus romų kontrolės ir švietimo metodus tam, kad, pašalinus jų etninius išskirtinumus, būtų paspartinta romų „pilietinė pataisa“ ir asimiliacija.⁹ Veimaro Respublika sukūrė griežtą romų registracijos sistemą, skirtą šios grupės kontrolei įgyvendinti, deja, bet ši romų surašymo informacija vėliau buvo perimta nacių režimo ir naudojama kaip gerai išplėtotą administracinę priemonę populiacijos ir gyventojų socialinių bei rasinių savybių stebėjimui.¹⁰

Didėjant rasinei įtampai ir augant nepakantumui romams, Trečiojo reicho „čigonų klausimas“ buvo išspręstas perkvalifikuojant jį iš socialinės problemos į rasinę problemą; tai sudarė palankias sąlygas vadinamosioms „čigonų stovykloms“, į kurias buvo prievarta perkelti romai, įkurti ir plėtoti XX a. 3-iajame dešimtmetyje.¹¹ Romai

⁶ „Timeline of Romani history“.

⁷ MARGALIT, Gilad, *Germany and Its Gypsies: A Post-Auschwitz Ordeal* (Madison, Wisc.: University of Wisconsin Press, 2002), p. 14.

⁸ MARGALIT, p. 14-16.

⁹ Ten pat, p. 29-31.

¹⁰ Götz Aly, Karl Heinz Roth, Edwin Black, John Torpey, and Assenka Oksiloff, *The Nazi Census: Identification and Control in the Third Reich*. Philadelphia: Temple University Press, 2004, p. 49-50.

¹¹ MARGALIT, p. 31-35.

buvo vienintelė žmonių grupė, kuri, kaip ir žydai, buvo persekiojama ir naikinama dėl rasinių priežasčių. Nuo 1938 m. birželio 12 d. iki birželio 18 d. visoje Vokietijoje vyko romų „valymo savaitė“, organizuota panašiai kaip ir tais pačiais metais į žydus nutaikyti Krištolinės nakties pogromai. Tai buvo nacių „čigonų politikos“ radikalizavimo pradžia, lėmusi Antrojo pasaulinio karo metu reicho vykdytą romų deportaciją į Aušvicą-Birkenau ir kitas darbo bei koncentracijos stovyklas ir romų lagerio sunaikinimą 1944 m.¹²

1940 m. sausį užfiksuoti pirmieji stambaus masto nacių veiksmai vykdant romų genocidą: siekiant patikrinti „Zyklon-B“ kristalų, vėliau naudotų dujų kameroje, efektyvumą, Buchenvaldo koncentracijos stovykloje buvo nužudyta 250 romų vaikų. 1940 m. birželio mėn. Hitleris įsakė likviduoti „visus žydus, čigonus ir komunistų politinius funkcionierius visoje Sovietų Sąjungoje“.¹³

1941 m. liepą H. Himmleris paskelbė biologinio ir rasinio įvertinimo kriterijus, pagal kuriuos kiekvienos romų šeimos kilmę reikia tirti ieškant informacijos apie tris kartas. 1942 m. gruodžio 16 d. H. Himmleris įsakė deportuoti visus Europoje likusius sintus ir romus į koncentracijos stovyklą; netrukus po to pasirodė nurodymai su romais elgtis taip pat, kaip ir su žydais.¹⁴ 1943 m. sausio 29 d. išleistame šio įsakymo įgyvendinimo reglamente buvo nurodyta, kad tremties vieta bus Aušvicas. Tai lėmė, kad Aušvice-Birkenau buvo įkurta „čigonų šeimų stovykla“, vadinama Zigeunerlager.¹⁵ Romų deportacija prasidėjo 1943 m. vasario mėn. ir tęsėsi iki 1944 m. liepos mėn. Stovykloje įkalinti sintai ir romai buvo atvežti iš Vokietijos, Austrijos, Bavarijos ir Moravijos protektorato bei Lenkijos, o mažesnės grupės atvyko iš Prancūzijos, Nyderlandų, Jugoslavijos, Kroatijos, Belgijos, Lietuvos, Vengrijos, taip pat – Norvegijos ir Ispanijos.¹⁶

Įkalinti nacių pareigūnų, romai patyrė smurtą, prievartą, kaninimus ir žiaurius medicininius eksperimentus. Aušvico-Birkenau koncentracijos stovykloje romai buvo sutelkti specialioje stovyklos dalyje, žinomoje kaip „čigonų šeimų lageris“. Šioje specialioje stovykloje romai, skirtingai nei kiti kaliniai, nebuvo atskirti pagal lytį ir amžių, šeimos galėjo likti kartu. Nors dauguma stovykloje kalėjusių romų galėjo vilkėti civilių drabužius, visi privalėjo nešioti prie drabužių prisiūtą tamsiai rudą arba juodą trikampį. Kalinių numeriai, prasidedantys raide Z, buvo išstatuoti ant kairės rankos. Nepakanamas maisto kiekis ir erdvės trūkumas žmonių perpildytose patalpose lėmė dramatišką higienos ir sanitarijos sąlygų pablogėjimą, o

tai savo ruožtu kėlė dažnas epidemijas, dėl kurių romų šeimų lageryje kalinčių romų mirtingumas buvo itin aukštas.¹⁷ Yra žinoma, kad 1943 m. kovo mėn. maždaug 1700 lenkų romų (vyrų, moterų ir vaikų) grupė buvo atvežta į Aušvicą iš Balstogės, paaiškęs, kad keli jų serga šiltine, visa grupė buvo nusiųsta tiesiai į dujų kamerą.¹⁸

Nuo 1943 iki 1944 m. liūdnei pagarsėjęs nacių pseudomokslininkas Josefus Mengele buvo romų šeimų lagerio vyriausiasis gydytojas. Stovykloje įrengtoje laboratorijoje J. Mengele atliko daugybę pseudomokslinių eksperimentų, kurių objektais itin dažnai prievarta tapdavo romai, dauguma jų – vaikai. Mengele ypač domėjosi identiškais dvyniais, juos žalojo, yra atlikęs operacijų, kuriomis siekė sujungti dvynių kūnus ir kraujotakos sistemas. Tam, kad eksperimentai vyktų sklandžiai, romų šeimų stovykloje Mengele atidarė „vaikų darželį“ romams iki šešerių metų, iš kurio pasirinkdavo aukas. Iš pradžių vaikai darželyje gaudavo geresnį maistą, o aukšto rango SS karininkai ir civiliai asmenys kelionių į Aušvicą metu fotografuodavosi su vaikais, tačiau tai buvo propagandos priemonė, kuri neišgelbėjo vaikų nuo Mengele eksperimentų. Įsitikinęs, kad romų rasinės savybės yra įgimtos, Mengele siuntė romų kūno dalis ir audinių mėginius pseudomoksliniams tyrimams į Berlyną.¹⁹ Panašių eksperimentų metu nacių gydytojai vertė romus įkvėpti nuodingų dujų, užkrėsdavo juos virusais ir bakterijomis, atlikdavo operacijas be nuskausminamųjų, sterilizavo moteris ir vaikus radioaktyvia spinduliuote.²⁰

Romų šeimų lageris egzistavo 17 mėnesių. Manoma, kad stovykloje buvo įkalinta apie 23 tūkst. romų vyrų, moterų ir vaikų. Stovykloje buvo užregistruota apie 21 tūkst. žmonių (įskaitant daugiau nei

¹² Ten pat, p. 51.

¹³ „The Holocaust O Porrajmos.“ Patrin, <http://www.oocities.org/~patrin/genocido.htm> [Žiūrėta 2019-02-01].

¹⁴ Ten pat.

¹⁵ „Sinti and Roma (Gypsies) in Auschwitz.“ Auschwitz.org, <http://auschwitz.org/en/history/categories-of-prisoners/sinti-and-roma-gypsies-in-auschwitz/> [Žiūrėta 2020-01-01].

¹⁶ Ten pat.

¹⁷ Ten pat.

¹⁸ Ten pat.

¹⁹ „The National Socialist Genocide of the Sinti and Roma.“ Documentation and Cultural Centre of German Sinti and Roma, <http://www.sintiundroma.de/en/sinti-roma/the-national-socialist-genocide-of-the-sinti-and-roma/extermination/medical-experiments/mengeles-experiments-in-auschwitz.html> [Žiūrėta 2019-12-01].

²⁰ Ten pat.

370 vaikų, kurie, kaip manoma, ten gimė).²¹ Mokslininkai mano, jog Aušvice nužudytų romų skaičius gali siekti nuo 19 iki 23 tūkst. žmonių.²²

Nors nacistinėje Vokietijoje ir nacių okupuotose ar kolaboruojančiose šalyse romų patirtas persekiojimas šiek tiek skyrėsi (romai buvo sulaikomi, deportuojami arba sunaikinami vietoje), romų bendruomenė kentėjo tiek Trečiojo reicho teritorijoje, tiek už jos ribų. Romų situacija už nacistinės Vokietijos ribų Antrojo pasaulinio karo metu nebuvo geresnė nei šalies viduje: remiantis Jungtinių Amerikos Valstijų Holokausto memorialinio muziejaus duomenimis, nacių okupuotoje Europoje romai iš pradžių buvo areštuojami ir siunčiami į dabartinių Vokietijos ir Lenkijos teritorijoje nacių įkurtas priverstinio darbo stovyklas, kuriose dažnai žūdavo dėl nepakeliamų darbo sąlygų arba tapdavo nacių žiaurumo aukomis.²³

Romų persekiojimo laipsnis varijavo priklausomai nuo konkrečios situacijos skirtingose šalyse, pavyzdžiui, nacių okupuotose Sovietų Sąjungos teritorijose su romais buvo elgiama taip pat, kaip ir su žydais ir komunistais, Baltijos šalyse itin aktyviai veikė mobilūs nacių naikinimo būriai, žudę romus vietoje.²⁴ Aktyvios romų naikinimo priemonės buvo taikomos Jugoslavijoje, kur žuvo apie 90 tūkst. romų,²⁵ nacistinės Vokietijos okupuotoje Serbijos teritorijoje 1941 m. ir 1942 m. romai buvo žudomi sušaudant ir naikinami dujomis, o aukų skaičius svyruoja nuo 1 iki 12 tūkst.²⁶ Marionetinė Nepriklausoma Kroatijos valstybė, įkurta dalyje buvusios Jugoslavijos karalystės, kurią okupavo Ašies valstybės, teritorijos, sukūrė koncentracijos stovyklų sistemą, kurioje buvo sunaikinta beveik visa teritorijoje gyvenusi romų populiacija (istorikų vertinimu, apie 25 tūkst. žmonių).²⁷ Kitas Ašies partneris – Rumunijos režimas – deportavo romus iš Rumunijos teritorijos į Padniestrę, kurią tuo

²¹ „Sinti and Roma (Gypsies) in Auschwitz.“

²² „Genocide of European Roma (Gypsies), 1939–1945.“ United States Holocaust Memorial Museum, <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005219> [Žiūrėta 2019-12-01].

²³ „Genocide of European Roma (Gypsies), 1939–1945.“

²⁴ „Genocide of European Roma (Gypsies), 1939–1945.“

²⁵ „The Roma Genocide.“ Roma Genocide Remembrance Initiative, <http://2august.eu/the-roma-genocide/> [Žiūrėta 2019-12-09].

²⁶ „Genocide of European Roma (Gypsies), 1939–1945.“

²⁷ Ten pat.

Romų genocido kryptys Europoje

Okupuota Europa – 1934 m. rugsėjis

- Okupuota šalis arba Vokietijos sąjungininkė (1934)
- Politika ir veiksmai prieš romus, kuriuos vykdė Vokietijos partijos
- ✖ Politika ir veiksmai prieš romus, kuriuos vykdė vietos (nacionalinės) partijos

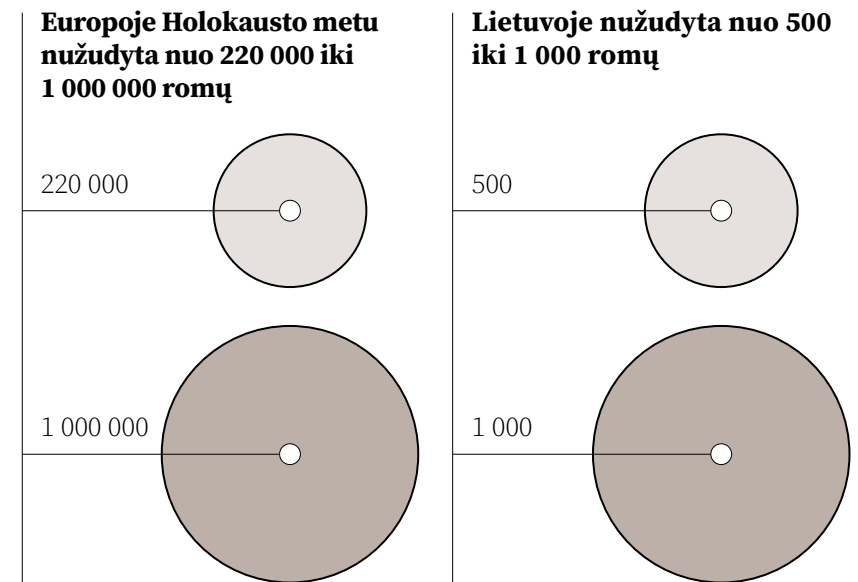
Parengta pagal TEISĘ PRISIMINTI švietimo vadovas jaunimui apie romų genocidą (antrasis leidimas) Europos Taryba, 2016 m. publikacija anglų kalba.

metu administravo Rumunijos pareigūnai.²⁸ 1941 m. ir 1942 m. į šią teritoriją buvo priverstinai perkelta apie 26 tūkst. Rumunijos romų, tūkstančiai jų „mirė nuo ligų, bado ir smurto“.²⁹ Romų, žuvusių karo metu Rumunijos okupuotoje teritorijoje, skaičius siekia 36 tūkst.³⁰ Prancūzijos teritorijoje gyvenę romai buvo persekiojami tiek naciams pavaldžios Viši vyriausybės administruojamoje šalies dalyje, tiek ir nacistinės Vokietijos okupuotoje dalyje. Romai iš Prancūzijos (kaip ir romai iš Liuksemburgo, Belgijos ir Nyderlandų) buvo siunčiami į darbo ir koncentracijos stovyklas Vokietijoje, maždaug 16–18 tūkst. jų žuvo.³¹ Italijoje vykdant prieš romus nukreiptą politiką romai buvo sulaikomi, dauguma jų – siunčiami į darbo ir naikinimo stovyklas. Toks pats likimas ištiko ir Vengrijos romus, o romai Slovakijoje buvo „varomi į darbo brigadas, tremiami ir nužudyti jų slovaku tautiečių“.³² Lenkijos romai buvo apgyvendinti šalies getuose, vėliau deportuoti į darbo ir naikinimo stovyklas, kur 25 tūkst. arba daugiau nei 60 proc. jų žuvo.³³

Dėl informacijos apie romų skaičių prieškarinio Europoje trūkumo ir dėl netinkamai užfiksuotų romų žudynių atvejų vis dar sunku įvertinti romų, nukentėjusių nuo nacių persekiojimo, skaičių. Pavyzdžiui, Sovietų Sąjungos teritorijoje ir Balkanuose mobilūs naikinimo būriai (kartais susibūrę savo iniciatyva) keliaudavo iš vienos gyvenvietės į kitą, taip aptikdami ir sunaikindami, dažniausiai sušaudydami, romus, gyvenusius atokiose vietovėse, kaimuose, nepaliekant oficialių dokumentų ar įrašų apie šių žudynių pobūdį ir mastą.

Nenuostabu, kad skirtinguose šaltiniuose randama informacija apie romų genocido aukų skaičių labai skiriasi. Pavyzdžiui, remiantis Atviros visuomenės fondo duomenimis, naciai su kolaborantais okupuotoje Europoje nužudė nuo 300 000 iki 500 000 romų. Tarptautinė romų jaunimą vienijanti organizacija „The International Roma Youth Network“ pateikia skaičiavimus, jog mažiausiai 500 000 Europos romų nukentėjo nuo persekiojimo – tai sudaro apie 80 proc. visų romų, gyvenusių Europos šalyse Holokausto metu. Jungtinių Amerikos Valstijų Holokausto memorialinis muziejus sutinka, kad trūksta aiškumo dėl romų genocido aukų skaičiaus, tačiau palaiko nuosakesnį aukų skaičiavimo būdą ir skelbia, kad nuo nacistinės Vokietijos ir jos sąjungininkų rankų žuvo maždaug 220 000 arba 25 proc. Europoje gyvenusių romų. Tačiau kai kurie mokslininkai tvirtina, kad romų aukų buvo dar daugiau, nei šiuo metu manoma. Žinomas akademikas, romų tyrėjas Ianas Hancockas tvirtina, kad

nacių vykdyto romų persekiojimo mastas tebėra nepakankamai įvertintas, todėl tikrasis romų genocido aukų skaičius gali viršyti milijoną žuvusiųjų.³⁴ Tai, jog šiuo metu dar nėra tiksliai įvertintas romų genocido mastas rodo, jog ši tema tebėra iki galo neiširta, daugumos – gerai nežinoma, o egzistuojančios skirtingos romų likimo Holokausto metu interpretacijos ir toliau daro įtaką prieštaringam romų genocido suvokimui tiek šiuolaikinėje visuomenėje, tiek tarp mokslininkų.

²⁸ „The Roma Genocide.“

²⁹ „Genocide of European Roma (Gypsies), 1939–1945.“

³⁰ CARTNER, Holly, *Destroying Ethnic Identity: The Persecution of Gypsies in Romania: A Helsinki Watch Report*, September 1991. New York: Human Rights Watch, 1991, p. 13.

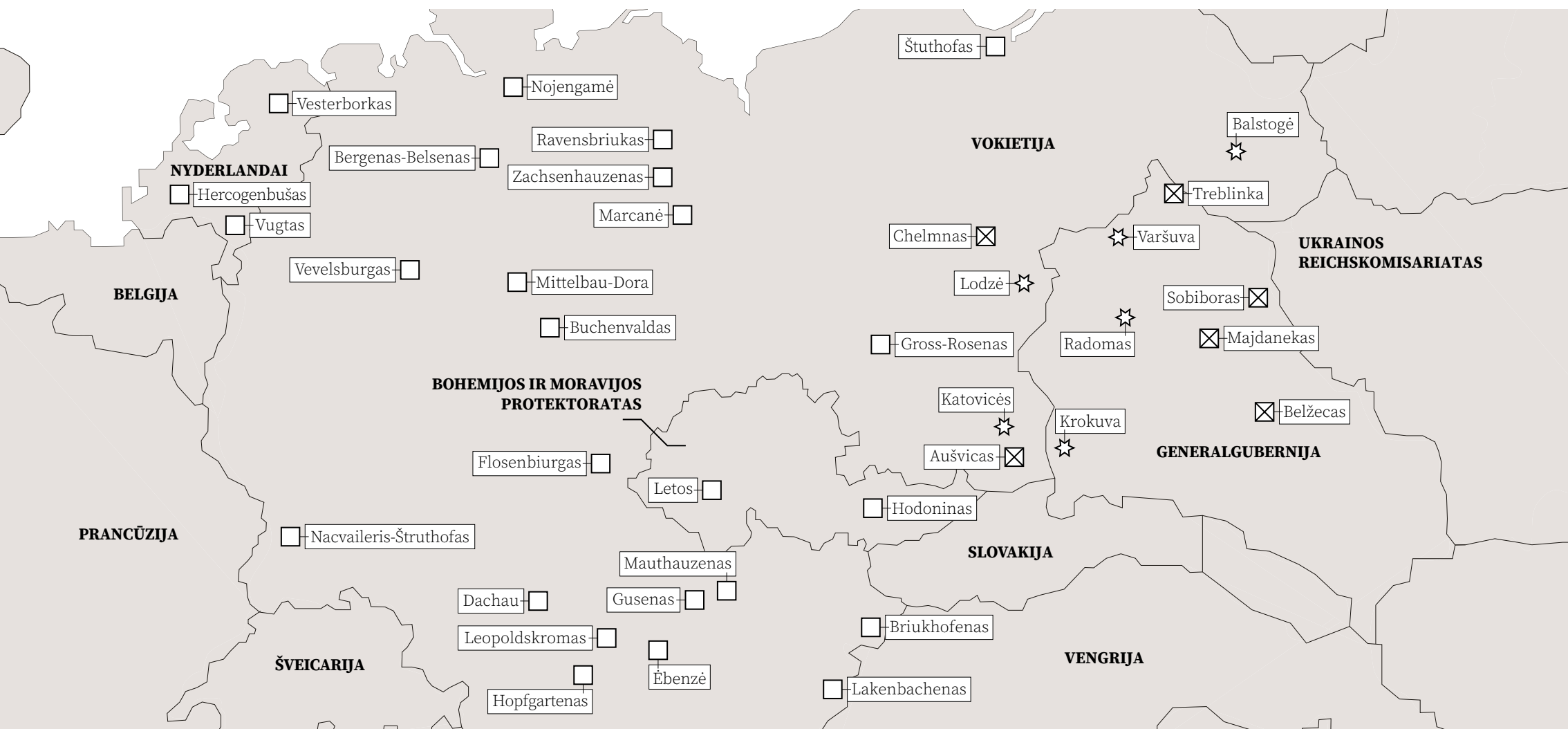
³¹ „Gypsies.“ Shoah Resource Centre, The International School for Holocaust Studies. http://www.yadvashem.org/odot_pdf/microsoft%20word%20-%206324.pdf [žiūrėta 2019-02-03].

³² Ten pat.

³³ „The Roma Genocide.“

³⁴ HANCOCK, Ian, „500 000 Romani Holocaust Victims? There Could Have Been Twice That.“ Romea.cz. September 22, 2014. <http://www.romea.cz/en/news/world/ian-hancock-500-000-romani-holocaust-victims-there-could-have-been-twice-that> [žiūrėta 2019-01-01].

Romų persekiojimas 1939–1945 m.

□ Koncentracijos stovyklos ⊠ Naikinimo stovyklos ☆ Getai

JAV Memorialinio holokausto aukų muziejaus atrinktos ir pažymėtos romų naikinimo vietos Aušvico-Birkenau, Chelmnas, Belžeco, Sobiboro ir Treblinkos koncentracijos stovyklose, kalnimo vietos – Bergeno-Belseno, Zachsenhauzeno, Buchenvaldo, Dachau, Mauthauzeno ir Ravensbriuko stovyklose.

Parengta pagal: JAV Holokausto memorialinis muziejus

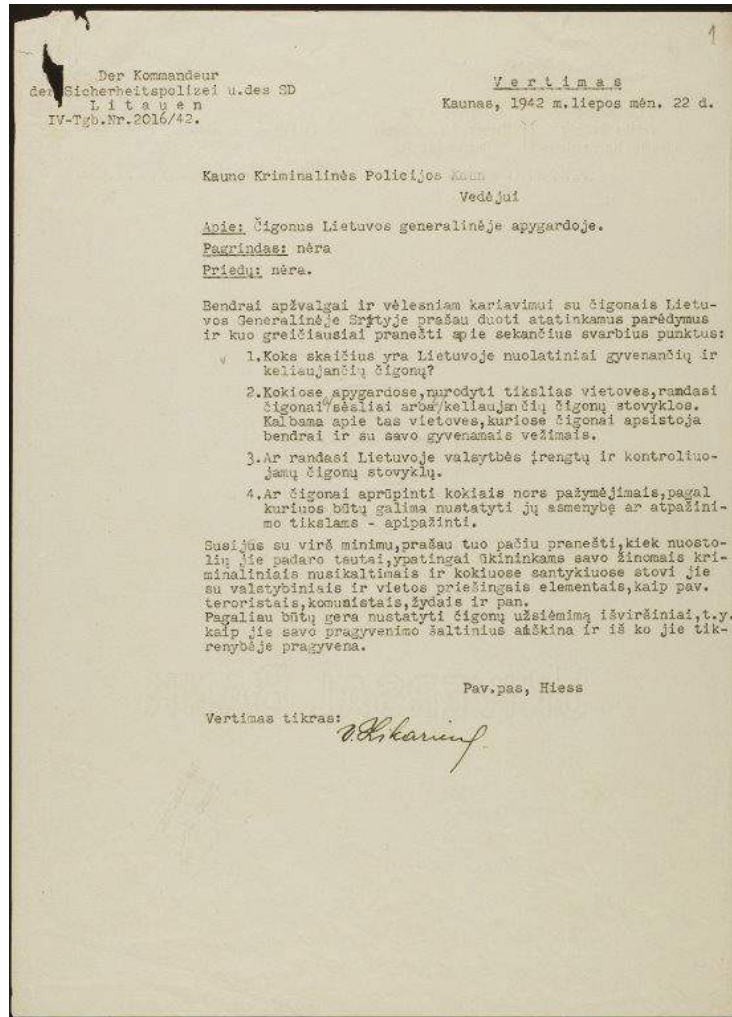
Didžiausių Holokausto vietų Europoje žemėlapis

Didžiausių Holokausto vietų Europoje žemėlapis.

Parengta pagal: Dennis Nilsson

[CC BY (<https://creativecommons.org/licenses/by/3.0/>)]

Romų persekiojimas Lietuvoje

Pagal 1923 m. Lietuvos Respublikos gyventojų visuotinį surašymą Lietuvoje (be lenkų okupuoto Vilniaus krašto), gyveno tik 284 romai.³⁵ Labai tikėtina, kad ne visi tuomet Lietuvoje gyvenę romai dėl savo klajokliško gyvenimo būdo buvo suregistruoti. Tikėtina, kad Lietuvoje su Vilniaus kraštu Antrojo pasaulinio karo metais galėjo gyventi apie 1500 romų kilmės asmenų.³⁶

Vokiečių saugumo policijos ir SD (saugumo tarnybos) operatyvinės grupės Vokietijos ir SSRS karo išvakarėse ir pirmomis dienomis gavo Vyriausiosios reichs saugumo valdybos (vok. RSHA) nurodymus žudyti ne tik žydus, bet ir romus. Pastarieji, kaip ir žydai, buvo persekiojami dėl rasinių priežasčių (dėl to, kad jie buvo romai). Tačiau romų Lietuvoje buvo labai nedaug (apie tūkstantis), o juos suregistruoti ir kontroliuoti buvo itin sunku. Dauguma Lietuvos romų gyveno klajokliškai, sėslių šeimų buvo mažai. Vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinio būrio 3/A 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaitoje apie žudynes Baltijos kraštuose nėra duomenų apie nacių okupuotoje Lietuvoje nužudytus romus. 1942 m. sausio 12 d. Rytų krašto (Ostlando) SS ir policijos vadas Georgas Jedicke kartu su Ostlando reichs komisaru Hinrichu Lohse nusprendė, kad su klajojančiais krašte čigonais, kadangi jie yra užkrečiamųjų ligų, ypač dėmėtiosios šiltinės, platintojai, be to, nepatikimas elementas, kuris nevykdo vokiečių įstaigų potvarkių ir nėra linkęs dirbti naudingo darbo, reikia elgtis kaip su žydais.³⁷

Apie Lietuvos romų represijas 1941 m. antroje pusėje informacijos turime labai mažai. Kaip pavyzdį galime nurodyti kauniečio Leono Vysockio (gim. 1922 m.) atvejį. 1941 m. rugpjūčio mėn. L. Vysockis buvo išvežtas prievartiniais darbams į nacių okupuotą Austriją ir buvo įkalintas Ėbenzės stovykloje. Nuo 1944 m. rugpjūčio 4 d. iki pat išlaisvinimo – 1945 m. gegužės 6 d. jis buvo kalinamas Mauthauzeno koncentracijos stovykloje (kalinio Nr. 58631). L. Vysockiui pavyko

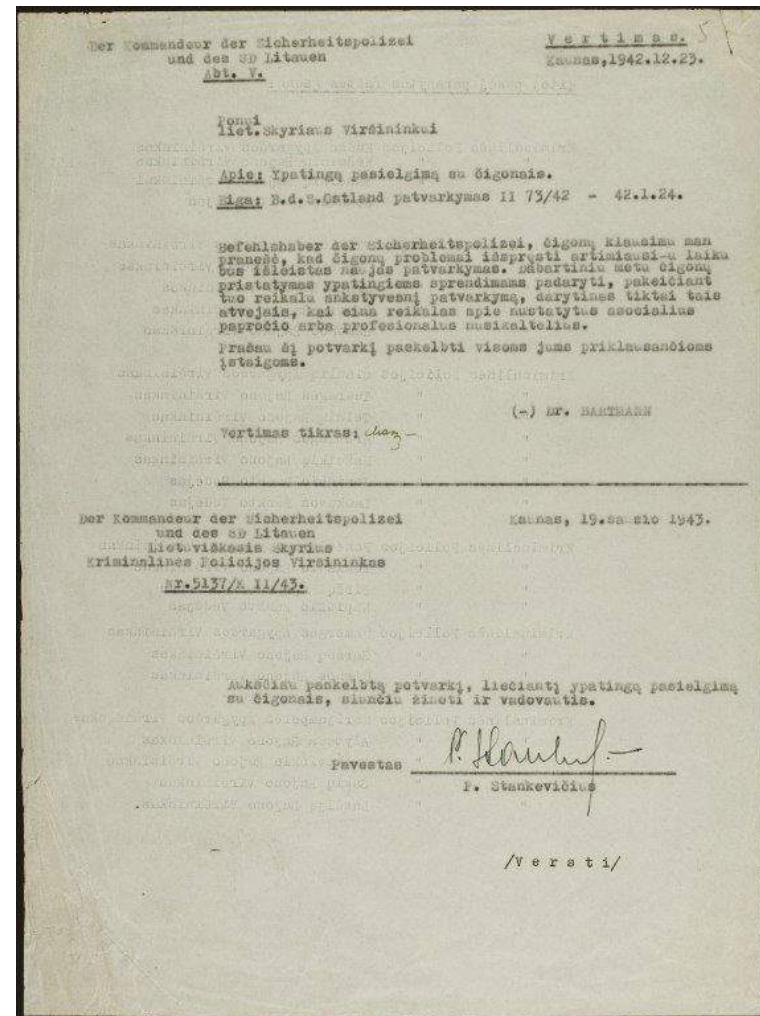
³⁵ Lietuvos gyventojai: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys, Kaunas, 1923, p. XXXVI.

³⁶ Lietuvių enciklopedija, Boston, 1954, t. 4, p. 184.

³⁷ Cit. iš Masinės žudynės Lietuvoje, V., d. 1, 1965, p. 40; SS ir policijos aukštesniojo vado Ostlandui G. Jedicke 1942 m. sausio 12 d. raštas romų klausimu, LCVA, f. R-659, ap. 1, b. 1, l. 222.

išlikti gyvam, jis į Lietuvą per Gardino NKVD filtracijos stovyklą grįžo 1945 m. rugpjūčio mėn.³⁸

Lietuvos romų areštai buvo vykdomi vėliau negu komunistų, sovietinių aktyvistų ir žydų. Aktyvesnis romų persekiojimas prasidėjo tik nuo 1942 m. Nacistams romai dėl jų mažo skaičiaus ir visuomeninės įtakos rūpėjo žymiai mažiau negu kitos persekiojamų asmenų kategorijos. Tų Lietuvos romų, kurie neklajojo, padėti palengvino ir ta aplinkybė, kad gyvendami sėsliai jie nepateko į vadinamąją asocialių asmenų kategoriją. 1942 m. lapkričio 18 d. Vokiečių saugumo policijos ir SD vadas Lietuvoje įsakė surinkti visus Lietuvos romus Ežerėlio stovykloje, o jų turtą konfiskuoti. Apskričių policijos vadams buvo išsiuntinėti nurodymai registruoti ir sulaikyti apskrityse be nuolatinės vietos gyvenusius romus. Jie turėjo būti pristatyti prie durpių kasimo darbų. Sėsliai gyvenantiems ir nuolatinį darbą turintiems romams buvo leista gyventi laisvėje, bet apie juos kas mėnesį turėjo būti pranešama Vokiečių saugumo policijai ir SD.³⁹ Panevėžio apygardos SS ir policijos vadas Otto Bellmannas 1942 m. lapkričio 25 d. nusiuntė nurodymą Panevėžio, Rokiškio ir Biržų apskričių policijos vadams tose apskrityse esančius romus sulaikyti ir atsiųsti į Panevėžį.⁴⁰ Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje įstaigos V skyriaus (kriminalinės policijos) viršininkas dr. Fritzas Bartmanas 1942 m. gruodžio 23 d. parašė Lietuviai saugumo policijos viršininkui raštą dėl elgesio su romais. Šiame rašte buvo pasakyta, kad *dabartiniu metu čigonų pristatymas ypatingiems sprendimams padaryti* (t. y. nužudyti – A. B.), *pakeičiant tuo reikalu ankstesnę patvarkymą, darytinas tikrai tais atvejais, kai eina reikalas apie nustatytus asocialius papročio arba profesionalius nusikaltėlius*.⁴¹ Tai reiškė, kad romų žudymas rasiniais motyvais turėjo būti nutrauktas. Numatyta žudyti tik kriminalinius nusikaltimus padariusius romus. Tačiau romų registracija ir sutelkimas priverčiamųjų darbų stovyklose nebuvo užbaigtas.

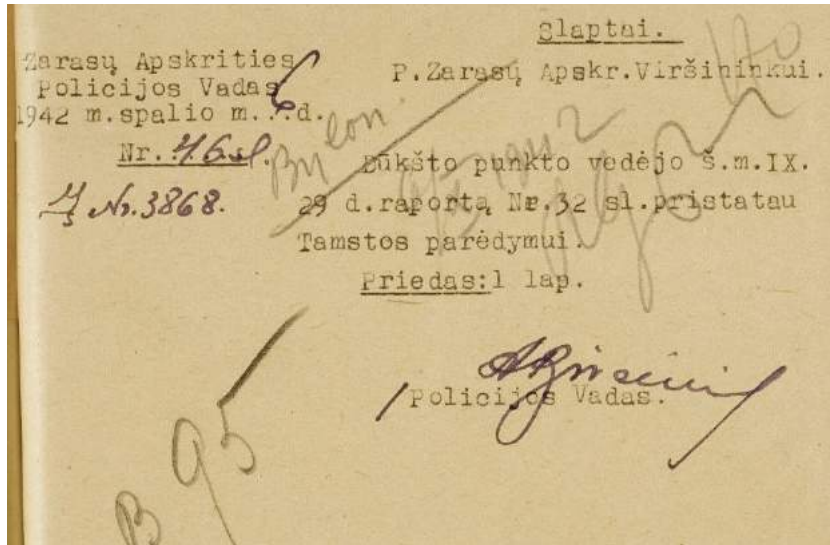
³⁸ L. Vysockio 1945 08 08 anketa, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau LYA), f. K-1, ap. 59, b. 668, l. 1-2 ap.

³⁹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, V., d. 2, 1973, p. 34-35.

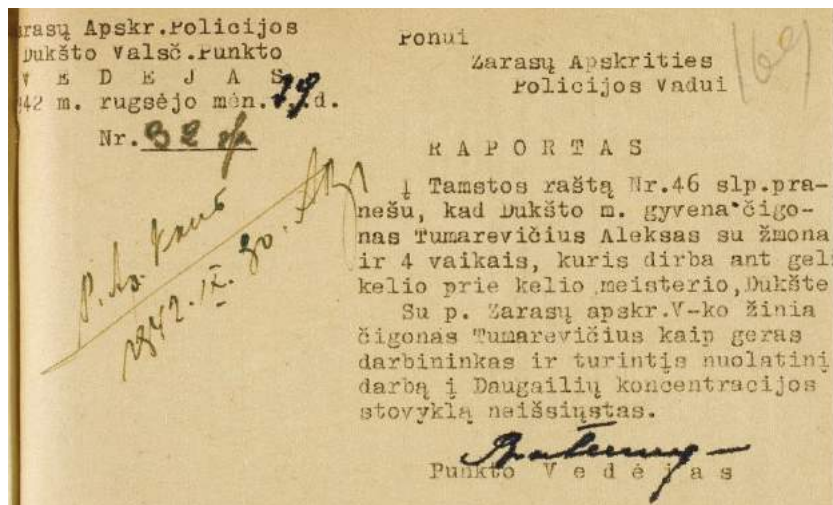
⁴⁰ Ten pat, p. 34.

⁴¹ Vokiečių saugumo policijos ir SD Lietuvoje įstaigos V skyriaus viršininko 1942 m. gruodžio 23 d. raštas Lietuviai saugumo policijos viršininkui, LCVA, f. R-1216, ap. 1, b. 4, l. 5.

Vokiečių saugumo policijos ir SD Lietuvoje įstaigos V skyriaus viršininko 1942 m. gruodžio 23 d. raštas Lietuviai saugumo policijos viršininkui, LCVA, f. R-1216, ap. 1, b. 4, l. 5.

Dokumentas iš LCVA, f. R-1106, ap. 1, b. 56, l. 170.

Dūkšto valsčiaus policijos punkto vedėjo 1942 m. rugsėjo 19 d. raportas Zarasų apskrities policijos vadui, LCVA, f. R-1106, ap. 1, b. 56, l. 169

1942 m. rugpjūčio 27 d. Zarasų apskrities policijos vadas gavo raštą dėl vokiečių darbo įstaigos (Arbeitsamto) vedėjo reikalavimo surinkti apskrityje gyvenančias romų šeimas ir sutelkti jas Daugailių koncentracijos stovykloje. Romai turėjo būti siunčiami į stovyklą su visu savo turtu. Turimi romų arkliai su vežimais privalėjo būti iš jų paimami ir perduodami valsčių viršaičiams. Pastarieji iš romų paimtus arklius ir vežimus turėjo perduoti tiems ūkininkams, kurių arklius buvo paėmusi vokiečių kariuomenė ir kurie neturėjo su kuo apdirbti savo žemę.⁴²

Dūkšto valsčiaus policijos punkto vedėjas raportavo Zarasų apskrities policijos vadui apie Dūkšto miestelyje gyvenančio ir prie geležinkelio dirbančio romo Alekso Tumarevičiaus šeimą [...] Su p. Zarasų apskr. viršininko žinia čigonas Tumarevičius kaip geras darbininkas ir turintis nuolatinį darbą į Daugailių koncentracijos stovyklą neišsiųstas.⁴³ Tačiau kokia romų situacija tuomet buvo kitose Lietuvos apskrityse ir valsčiuose dėl dokumentų stokos sunku pasakyti.

Pagal Vokiečių saugumo policijos ir SD pareigūno Hisso 1943 m. balandžio 5 d. raštą, galima suprasti, kad Lietuvos romai buvo koncentruojami Pabradės, Pravieniškių ir Ežerėlio durpyno stovyklose. Minėtasis Vokiečių saugumo policijos pareigūnas domėjosi, ar dar yra galimybė romus patalpinti kitose vietose, ar yra mišrių santuokų tarp romų ir kitų tautybių žmonių, ir kaip yra vertinamos tokios mišrios šeimos.⁴⁴

Nuo 1943 m. liepos 1 d. pradėjo veikti dar viena priverčiamojo darbo stovykla Kazlų Rūdos valsčiuje Raudonplynės durpyne. Galimas dalykas, kad šioje stovykloje taip pat buvo įdarbinta Lietuvos romų.⁴⁵ Apskritai, romų apskaita ir kontrolė iki pat nacistinės okupacijos pabaigos liko neišspręsta problema. 1943 m. balandžio 29 d. lietuvių kriminalinės policijos viršininkas informavo Vokiečių saugumo policijos ir SD vadą Lietuvoje, kad tikslios romų statistikos Lietuvoje neturima, kad pagal 1932 m. surašymą (tikriausiai turima galvoje

⁴² Zarasų apskrities viršininko 1941 m. rugpjūčio 27 d. raštas Zarasų apskrities policijos vadui, LCVA, f. R-1106, ap. 1, b. 56, l. 189.

⁴³ Dūkšto valsčiaus policijos punkto vedėjo 1942 m. rugsėjo 19 d. raportas Zarasų apskrities policijos vadui, LCVA, f. R-1106, ap. 1, b. 56, l. 169.

⁴⁴ Vokiečių saugumo policijos ir SD pareigūno Hisso 1943 m. balandžio 5 d. raštas dėl romų, LCVA, f. R-1216, ap. 1, b. 4, l. 7.

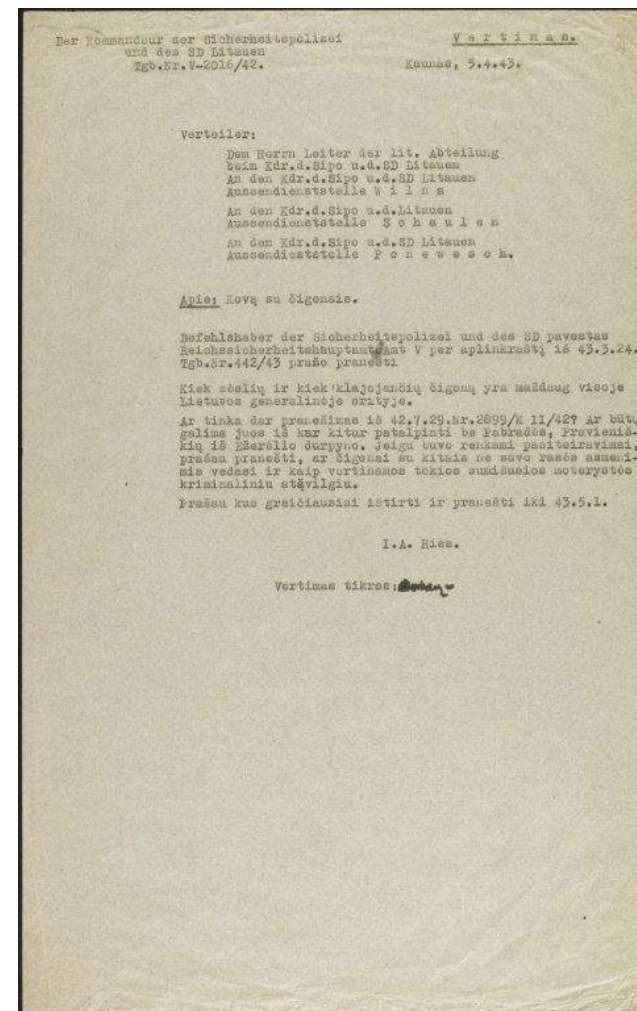
⁴⁵ Priverčiamojo darbo įstaigų inspekcijos 1943 m. birželio 28 d. raštas Panevėžio apskrities viršininkui, LCVA, f. R-729, ap. 1, b. 26, l. 59.

1923 m. visuotinis Lietuvos gyventojų surašymas – past. A. B.), Lietuvoje buvo užregistruoti 284 romai. Tačiau šis skaičius, anot policijos pareigūno, nėra tikslus, nes dalis romų nuslėpė savo tautybę. Manytina, kad Lietuvoje yra per tūkstantį romų. Dauguma romų buvo klajokliai, tačiau buvo ir sėslių šeimų Marijampolės, Trakų, Utenos ir Raseinių apskrityse. Romų klausimą buvo siūloma spręsti tokiu būdu: [...] *čigonai, padarę kriminalinius nusikaltimus, galėtų būti talpinami priverčiamojo darbo įstaigose, o tie, kurie vien tiktai savo klajojimu ir elgetavimu kenkia visuomenei, galėtų būti siunčiami į Ežerėlių ar kitus durpynus. Tačiau šiuo būdu iškyla problema patalpavimo tų čigonų šeimos narių, kurie nėra darbingi (vaikai ir seneliai). Norint visus čigonus nuo visuomenės izoliuoti, gal būtų galima surasti vieną ar kelis stambesnius valstybinius ūkius ir juose su gera priežiūra apgyvendinti čigonus su šeimomis, arba juos atskirti į tam reikalui paruoštus lagerius, kur jie taip pat su šeimomis galėtų būti apgyvendinti ir dirbti naudingą darbą.* [...].⁴⁶

Romai priverčiamojo darbo stovyklose

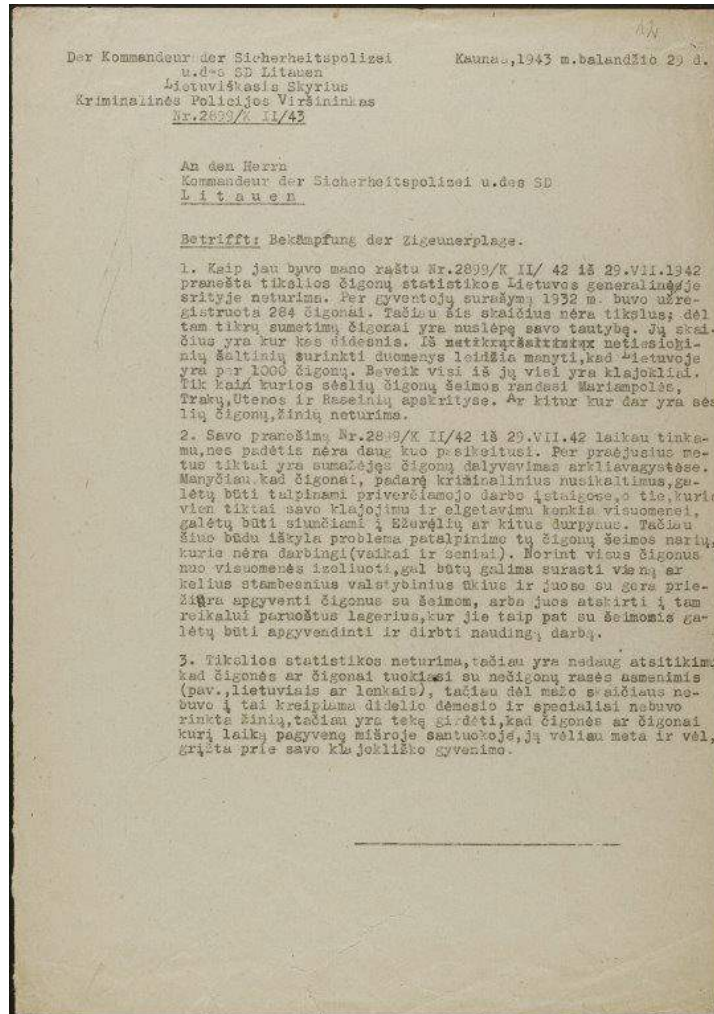
Bene daugiausia Lietuvos romų buvo įkalinta ir nužudyta Pravieniškių priverčiamojo darbo stovykloje. Štai kaip Pravieniškėse vykdytas romų žudynes prisiminė Aleksas Aleksandravičius:

Mes ėjom miške. Girdim – pokšt, pokšt – šaudo. [...] Mums nė į galvą. Parvaro jau ten mus į lagerį – tuščias, išplautos grindys. Nė vienos dūšios nėra. [...] Maždaug kokia aštuoniasdešimt, su mažais. Jau tada mes radome tokių padrostų, po dvylika metų, po dešimt metų, po trylika... Tokius nešaudė, paliko. Užrakino po raktų... Kiek jų buvo? Ar dvylika, ar keturiolika? Sušaudė tada seniausius ir mažiausius. Tokius tik kur dvylika, trylika metų – tokius tik paliko ne tam barake, o kitur, užrakinti buvo.⁴⁷

⁴⁶ Lietuvių kriminalinės policijos viršininko 1943 m. balandžio 29 d. raštas Vokiečių saugumo policijos ir SD vadui Lietuvoje, LCVA, f. R-1216, ap. 1, b. 4, l. 12.

⁴⁷ Cit. iš V. Toleikis, „Lietuvos romai nacių okupacijos metais“, *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje 1941–1944 m.*, V., 2005, p. 59–60.

Lietuvių kriminalinės policijos viršininko 1943 m. balandžio 29 d. raštas Vokiečių saugumo policijos ir SD vadui Lietuvoje, LCVA, f. R-1216, ap. 1, b. 4, l. 12.

Greičiausiai šios žudynės įvyko 1943 m. vasarą arba 1944 m. gegužės–birželio mėn. Liudininko Jono Piepalio (gim. 1912 m.) teigimu, kuris kalėjo Pravieniškėse 1942–1944 m., lageryje buvo įvykdyti ne mažiau nei trys masiniai sušaudymai. 1943 m. vasarą buvo sušaudyta grupė romų moterų, vaikų ir senelių. Jie į Pravieniškes buvo atvežti grupėmis 1943 m. 1943 m. vasarą dalis sveikų vyrų buvo išvežti į Vokietiją, o likę maždaug 50 asmenų – sušaudyti.⁴⁸ Liudininkas Vasilijus Paršionokas (gim. 1919 m.) parodė, kad kai 1944 m. gegužės ar birželio mėn. iš darbo į lagerį buvo parvestos kalinės romės, jos neberado savo vaikų. Niekas negalėjo pasakyti, kur jų vaikai dingo. Moterys blaškėsi po lagerį, šaukė, rovėsi plaukus, tačiau niekas joms negalėjo padėti.⁴⁹

Seredžiaus romai Holokausto metu

Seredžiaus romas Jonas Brižinskas nacių okupacijos metu neteko savo tėvo ir kitų artimųjų. J. Brižinsko mama su vaikais išliko gyva tik todėl, jog ją apie gresiantį suėmimą iš anksto perspėjo vietinis policininkas Balisevičius. J. Brižinskas apie savo išgyvenimus kalbėjo šitaip: *Per karą išvežė kitus, sušaudė vokiečiai Pravieniškėse. Mano pusbrolių, mano tetą išvežė, dėdę išvežė, jei dar liko gyvi, kažgi kur jie prapuolė? Negrįžo. Daug labai, daug sušaudė. Senukus ir mažiukus sukrovė į mašinas ir išvežė. Ir sušaudė. Iš namų paimdavo. [...] Tik viena šeima išliko, o kiti te, kokia dešimt šeimų išvežė [į Pravieniškes].⁵⁰ Seredžiuje gyvenusi Česlava Ragauskaitė (gim. 1929 m.) į Vokietiją buvo išvežta 1944 m. Iki karo pabaigos ji dirbo fabrike Balingeno mieste. Į Lietuvą Č. Ragauskaitė kartu su vyru sugrįžo tik 1947 m. pabaigoje.⁵¹ Tamaros Majauskienės liudijimu, vokiečių okupacijos pabaigoje beveik visi Seredžiaus romai buvo išvežti į Pravieniškių lagerį. Jie esą buvo išvežti už tai, kad slėpė Lietuvoje nuo karo pradžios pasilikusius raudonarmiečius. Vilkijoje karo metais gyveno dar daugiau romų negu Seredžiuje. Ten jie buvo apgyvendinti sušaudytų žydų namuose. Vilkijos romai buvo išvežti į Pravieniškes tuo pačiu metu, kaip ir Seredžiaus romai.⁵²*

⁴⁸ Liud. J. Piepalio 1975 03 12 apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47694/3, t. 12, l. 292–294.

⁴⁹ Liud. V. Paršionoko 1974 03 13 apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47694/3, t. 2, l. 201, 205.

⁵⁰ A. SIMONIUKŠTYTĖ, „Seredžiaus romai“, *Seredžius* (vyr. red. V. Girininkienė), V., 2003, p. 881.

⁵¹ Č. Ragauskaitės 1947 10 24 d. registracijos lapas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 33003, l. 1.

⁵² A. SIMONIUKŠTYTĖ, „Seredžiaus romai“, *Seredžius* (vyr. red. V. Girininkienė), p. 881.

Kalinimo sąlygos Pravieniškių lageryje buvo gana sunkios. Kaliniai gyveno barakuose, dirbo sunkius darbus miške, maitinimas buvo blogas, kaliniai kentėjo fizinės bausmės ir nuolatinės patyčios.⁵³ Neiškentę sunkių lagerio sąlygų, romai dažnai mėgindavo pabėgti ir neretai jiems tai pavykdavo. Bėgliai pasislėpdavo pas giminaičius ar kituose taboruose ir stovyklavietėse.

Nacistinės okupacijos pabaigoje įkalintieji romai buvo vežami į Prancūziją ir Vokietiją darbams arba į koncentracijos stovyklas. Kai kurių istorikų teigimu, jų iš Lietuvos galėjo būti išvežta apie tūkstantį.⁵⁴ Ten jie dirbo sunkius darbus gamyklose, kirsdavo skaldą, taisydavo kelius, atstatinėjo bombardavimų sugriautus miestus.

⁵³ Ten pat, p. 880.

⁵⁴ V. TOLEIKIS, „Lietuvos romai nacių okupacijos metais“, *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje 1941–1944 m.*, p. 61.

Išlikę dokumentai ir liudijimai apie genocidą išgyvenusius romus

Mykolas Matusevičius (gim. 1924 m.) gyveno Kaune ir dirbo durpyne. 1942 m. gegužės mėn. jis buvo suimtas dėl savo tautybės (romas) ir pasodintas į kalėjimą. 1944 m. gegužės mėn. jis buvo išvežtas prievartiniais darbams į Vokietijos okupuotą Prancūzijos dalį, buvo apgyvendintas darbo stovykloje Versalyje ir dirbo akmens skaldykloje iki 1944 m. rugpjūčio mėn., kol Paryžius ir Versalis sąjungininkų kariuomenės buvo išlaisvinti iš vokiečių okupacijos. Į Lietuvą M. Matusevičius su žmona Klava Matusevičiene išvyko tik 1945 m. rugpjūčio pabaigoje.⁵⁵ Pagal išlikusius archyvinius dokumentus, galima daryti prielaidą, kad iš Kauno miesto į Vokietiją buvo išvežta nemažai romų tautybės žmonių. Kai kurie jų už smulkus pažeidimus buvo kalinami nacistiniuose konclageriuose ir kalėjimuose.

Kaunietis Jonas Visockis (gim. 1922 m.) 1942 m. vasarą buvo uždarytas Pravieniškių darbo stovykloje, o iš ten išvežtas darbams į Vokietiją. Ten jis statė slėptuves nuo bombardavimų. Už pasišalinimą iš darbo Visockis buvo įkalintas Dachau koncentracijos stovykloje ir ten kalėjo metus ir penkis mėnesius. Amerikiečių kariuomenei išlaisvinus konclagerį, J. Visockis sugrįžo į Lietuvą.⁵⁶

⁵⁵ M. Matusevičiaus 1945 08 25 registracijos lapas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 6353, l. 1-1 a. p.

⁵⁶ J. Visockio 1945 m. registracijos lapas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 5704, l. 1.

Kaunietė Adelė Stankevičienė (gim. 1928 m.) į Vokietiją buvo išvežta 1943 m. rugpjūčio mėn. Ji buvo įdarbinta šaudmenų gamykloje Hanoveryje. Pasibaigus karui, 1945 m. ji sugrįžo į Lietuvą.⁵⁷

Kaunietis Matas Brižinskas (gim. 1920 m.) buvo suimtas 1944 m. gegužės 8 d. ir išvežtas kalėti į Vokietiją. Jis buvo įtariamasis kaip sovietinis partizanas. Vokietijoje jis buvo kalinamas Štutgarto kalėjime ir Dachau koncentracijos stovykloje. Į Lietuvą M. Brižinskas sugrįžo tik 1947 m. pabaigoje.⁵⁸

Kleboniško kaime (Kauno apskritis) gyvenęs Jonas Visockis (gim. 1915 m.) su žmona Marija Visockiene (gim. 1913 m.) buvo suimti, išvežti į Vokietiją ir įkalinti Dachau koncentracijos stovykloje. Jiems pavyko sulaukti karo pabaigos ir sugrįžti į Lietuvą.⁵⁹

Vilnietė Monika Brizinska (gim. 1914 m.) į Vokietiją buvo išvežta 1944 m. gegužės mėnesį. Ji taip pat dirbo karinėje gamykloje. Dėl nežinomų priežasčių M. Brizinska buvo įkalinta Štuthofio koncentracijos stovykloje. Jai pavyko išgyventi ir 1945 m. liepos mėn. sugrįžti į Lietuvą.⁶⁰

Aleksas Bagdonavičius (gim. 1929 m.) iš Panevėžio 1943 m. birželio mėn. buvo išvežtas prievartiniams darbams į Vokietiją, iki 1945 m. balandžio 23 d. dirbo Potsdame lėktuvų gamykloje juodadarbiu. Pasibaigus karui, A. Bagdonavičius per SSRS NKVD filtracinį lagerį Gardine grįžo į Lietuvą.⁶¹

Panevėžyje gyvenusi Zosė Matuzevičiūtė (1934–2005) kartu su motina 1943 m. birželio mėn. buvo įkalinta Pravieniškių darbo stovykloje, vėliau išvežta darbams Vokietijoje. Ten ji buvo uždaryta Nacvailerio (Natzweiler) koncentracijos stovykloje, Balingeno filiale, rinko akmenis, krovė vagonus ir dirbo kitus sunkius darbus. Iš Vokietijos į Lietuvą ji sugrįžo 1945 m. lapkričio 24 d. Sugrįžusi į Lietuvą, Z. Matuzevičiūtė gyveno Panevėžyje.⁶²

Ona Matuzevičienė (g. 1908 m.) iš Panevėžio 1943 m. vasario mėn. buvo išvežta darbams į Vokietiją. Į Lietuvą ji sugrįžo 1945 m. lapkričio 24 d.⁶³ Kartu su O. Matuzevičiene buvo išvežtas jos sūnus Motiejus Matuzevičius (g. 1936 m.). Vokietijoje O. Matuzevičienė 1944 m. pagimdė dukrą Valeriją. Valerija ir Motiejus į Lietuvą grįžo kartu su motina.⁶⁴

Malvina Aleksandravičiūtė (gim. 1925 m.) iš Raudondvario 1944 m. kovo viduryje buvo išvežta prievartiniams darbams į Vokietiją – Geislingeno miestą. Čia ji dirbo miesto tvarkymo darbus iki pat išlaisvinimo – 1945 m. balandžio 19 d. Į Lietuvą M. Aleksandravičiūtė grįžo 1945 m. rugpjūčio pabaigoje.⁶⁵

⁵⁷ A. Stankevičienės 1945 m. registracijos lapas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 5677, l. 1.

⁵⁸ M. Brižinsko 1947 10 24 registracijos lapas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 4981, l. 5.

⁵⁹ J. Visockio 1946 10 12 anketa, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 1733, l. 1-2 a. p.

⁶⁰ M. Brizinskos 1945 07 20 registracijos lapas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 5042, l. 1.

⁶¹ A. Bagdonavičiaus filtracinė byla, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 24176, l. 1, 2, 6.

⁶² Panevėžio m. apylinkės teismo 2001 m. spalio 19 d. sprendimas, LGGRTC archyvas, Z. Matuzevičiūtės byla Nr. 486629, l. 8-8 a. p.

⁶³ Reprijuotų SSRS piliečių, apgyvendintų Panevėžio mieste, 1945 m. lapkričio 26 d. sąrašas, LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 431, l. 55.

⁶⁴ Panevėžio m. apylinkės teismo 2001 m. balandžio 12 d. sprendimas, LGGRTC archyvas, M. Matuzevičiaus byla Nr. 407613, l. 10-11.

⁶⁵ M. Aleksandravičiūtės 1945 08 30 registracijos lapas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 652, l. 1.

- Vilkaviškio apskrities Alvito miestelyje gyvenusi Veronika Brižinskaitė (?) - Ragauskienė (gim. 1910 m.) 1944 m. liepos mėn. buvo išvežta į Vokietiją. Iš pradžių ji kalėjo Lietuvos gyventojams gerai žinomoje Štuthofio koncentracijos stovykloje, vėliau dirbo ginklų fabrike Hanoveryje. Lietuvoje, Alvito miestelyje liko gyventi jos motina ir dvi seserys. Į Lietuvą V. Brižinskaitė-Ragauskienė sugrįžo 1945 m. vasarą.⁶⁶

- Štuthofio koncentracijos stovykloje buvo kalinama ir kalinietė Magda Brižinskienė (gim. 1923 m.). Į Vokietiją ji buvo išvežta 1944 m. gegužės 15 d. Kaune liko gyventi dvi jos seserys. Į Lietuvą grįžo 1945 m.⁶⁷

- Dalis Vokietijos ir Lietuvos pasienyje gyvenusių Lietuvos gyventojų (ypač Vilkaviškio, Marijampolės ir kt. apskritys) 1944 m. vasaros pabaigoje prievarta buvo evakuoti į Rytprūsius. Kartu su lietuviais buvo evakuojami ir kitų tautybių laisvėje gyvenę asmenys, tarp jų ir romai. Aleksas Aleksandravičius (gim. 1917 m.) gyveno Kybartuose, turėjo savo ūkį ir vertėsi žemdirbyste. 1944 m. rugpjūčio mėn. vokiečiai nemažai vietos gyventojų išvarė į Vokietiją. A. Aleksandravičius atsidūrė Rytų Prūsijoje, čia jis įvairiose darbo stovyklose pjovė malkas. 1945 m. sausį sovietų kariuomenė užėmė vietovę, kurioje dirbo Aleksandravičius, jo motina ir dvi seserys. Visa šeima buvo nukreipta į sovietų filtracijos lagerį, o po to sugrąžinta į Lietuvą.⁶⁸

- Kybartų romas Jurgis Brižinskas (g. 1912 m.) su šeima 1944 m. rugpjūčio mėn. buvo išvežtas į Vokietiją ir kirto mišką Frankfurto prie Oderio apylinkėse. Kai sovietų kariuomenė užėmė tą sritį, J. Brižinskas su šeima grįžo į Lietuvą.⁶⁹

- Į Vokietiją ir Prancūziją prievartiniais darbams buvo išvežta įvairių Lietuvos apskričių gyventojai romai. Liudvikas Gurskis (gim. 1914 m.) gyveno Biržuose ir vertėsi batsiuvio amatu. 1944 m. kovo 24 d. jį suėmė vokiečiai, pora savaitių palaikė Pravieniškių stovykloje ir 1944 m. balandžio 9 d. išvežė į nacių okupuotą Prancūziją. L. Gurskio žmona Adelė (gim. 1911 m.), sūnus Aleksandras (gim. 1936 m.) ir dar keturi vaikai taip pat buvo uždaryti Pravieniškių darbo stovykloje (jų likimas nežinomas, labai tikėtina, kad L. Gurskio vaikai buvo sušaudyti Pravieniškių lageryje – past. A. B.). Iš pradžių Gurskis dirbo kroviku Bresto uoste, batsiuviu Versalyje, Paryžiuje ir kituose Prancūzijos miestuose. Lietuvoje liko gyventi Gurskio tėvas, du broliai ir sesuo. 1945 m. spalio pabaigoje Gurskis iš Prancūzijos buvo išsiųstas į Lietuvą.⁷⁰

Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K-1, ap. 59, b. 6353, Matusevičius Mykolas, g. 1924 m., 1944 m. buvo išvežtas prievartiniais darbams į Prancūziją.

Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K-1, ap. 59, b. 308, Aleksandravičius Aleksas, g. 1917 m. Išvežtas prievartiniais darbams į Vokietiją.

⁶⁶ V. Brižinskaitės-Ragauskienės 1945 07 20 registracijos lapas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 389, l. 1-1 ap.

⁶⁷ M. Brižinskaitės 1945 m. registracijos lapas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 331, l. 1.

⁶⁸ A. Aleksandravičiaus 1945 03 03 anketa, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 308, l. 1-2 ap.

⁶⁹ J. Brižinsko 1945 04 04 anketa, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 1792, l. 1-2 a. p.

⁷⁰ L. Gurskio anketa, data nežinoma, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 33798, l. 2-3.

○ Magdalena Ragauskienė (gim. 1925 m.), gyvenusi Kybartuose, kartu su vyru Juozu Brižinsku 1944 m. rugpjūčio mėn. vokiečių buvo išvežta į Vokietiją ir iki išlaisvinimo dirbo plytų fabrike Cvikau mieste. Į Lietuvą su vyru ji grįžo 1945 m. vasarą.⁷¹

○ Vladimiras Kudriavcevas (gim. 1924 m.) iki suėmimo gyveno ir dirbo Utenos apskrities Daugailių miestelyje. 1944 m. sausio mėn. jį suėmė lietuvių policininkai ir pasodino į kalėjimą. Po to vokiečiai Kudriavceva išvežė į Vokietiją. Iš pradžių jis buvo uždarytas į karo belaisvių stovyklą Berlyne. Vėliau Kudriavcevas dirbo Bazdorfo ir Falkenbergo darbo stovyklose ir už darbą gaudavo po dvi markes kas dieną. 1945 m. gegužės pradžioje juos išlaisvino amerikiečių kariuomenė ir per Rumuniją išsiuntė į Sovietų Sąjungą. Iš pradžių jis buvo nusiųstas į SSRS NKVD filtracijos lagerį Chabarovsko krašte ir į Lietuvą sugrįžo tik 1946 m.⁷²

Lietuvos romų likimas

Karo pabaigoje daugumą į Vakarų Europą išvežtų Lietuvos romų išlaisvino Sąjungininkų (JAV ir Didžiosios Britanijos) kariuomenė. Nors romams buvo siūlyta pasilikti Vakarų Europos šalyse, jie vis dėlto grįžo į sovietų okupuotą Lietuvą. Tik keletas šeimų pasiliko Belgijoje ir Anglijoje.⁷³ Sugrįžę į tėvynę, rasdavo sudegintus namus, išgrobstyta turtą, sužinojo apie žuvusius šeimos narius ir giminaičius. Štai panevėžietis Motiejus Matuzevičius prarado visus penkis brolius ir seseris, jis vienintelis liko gyvas.⁷⁴

Duomenų apie Lietuvoje nužudytų romų skaičių taip pat beveik neišliko. Yra žinoma, kad 1942 m. liepos 10 d. motorizuotasis vokiečių žandarmerijos būrys Nr. 9 45 km į pietryčius nuo Vilniaus netoli geležinkelio Vilnius–Minskas tarp Gudagos ir Loskos sušaudė 40 romų vyrų, moterų ir vaikų. Šie romai buvo sušaudyti todėl, kad naktį buvo apšaudyta netoli buvusi „Organisation Todt“ darbo stovykla. Į šaudymo vietą netrukus atvykęs žandarmerijos būrys miške aptiko apie 50 asmenų romų taborą. Vykdamą jų suėmimą devyni ginkluoti vyrai pabėgo, likusieji žandarų buvo suimti ir ištardyti. Sužinota, kad darbo stovyklą esą apšaudė pabėgę romų vyrai. Už tai žandarai sušaudė visus suimtuosius romus – vyrus, moteris ir vaikus.⁷⁵ 1942 m. Paneriuose buvo sušaudyti keturi romai, 1943 m. rudenį Pravieniškėse – penki romai, 1944 m. Pravieniškėse – nežinomas romų skaičius.⁷⁶ 1944 m. balandžio 12 d., prieš Velykas, buvo išvežta sušaudyti 46 romai ir viena rusė.⁷⁷

Ištyrus surastus archyvinius dokumentus, galima daryti prielaidą, jog svarbiausia romų persekiojimo forma buvo ne jų tiesioginis žudymas, bet kalinimas nacistinėse darbo ir koncentracijos stovyklose. Šimtai Lietuvos romų 1944 m. buvo išgabenti į Vokietiją ir jos okupuotas šalis prievartiniais darbams ir kalinimui koncentracijos stovyklose. Nėra žinoma, kiek jų ten žuvo, bet išlikę dokumentai leidžia teigti, jog didesnė jų dalis išliko gyvi ir, pasibaigus

⁷¹ M. Ragauskaitės 1945 07 30 registracijos lapas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 32754, l. 1-1 ap.

⁷² V. Kudriavcevo 1946 04 29 anketa, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 46507, l. 1-4.

⁷³ V. TOLEIKIS, „Lietuvos romai nacių okupacijos metais“, *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje 1941–1944 m.*, p. 60.

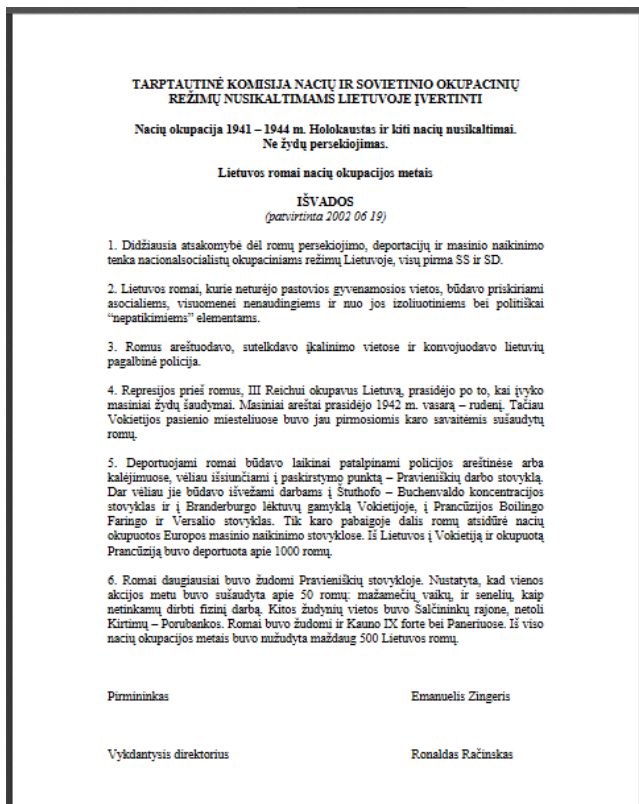
⁷⁴ Ten pat, p. 61.

⁷⁵ VFR prokuroro Emerito 1968 m. spalio 23 d. raštas dėl bylos užvedimo, Bundesarchiv skyrius Liudvigsburge (toliau BA), B 162/7919, l. 85; Ten pat, B 162/7920, l. 145.

⁷⁶ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 40.

⁷⁷ Kun. V. ALIULIS, „Kalėjimo kapeliono Juozo Baltramonačio dienoraštį (1942–1944) suradus“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 2003, t. 22, p. 590.

karui, sugrįžo į Lietuvą. Bene daugiausia į Vokietiją išvežtų romų buvo įkalinta Štuthofio koncentracijos stovykloje. Kiek iš viso romų Lietuvoje buvo nužudyta nacių okupacijos metais nėra tiksliai žinoma. Galima spėti, kad nužudytųjų skaičius neviršijo kelių šimtų žmonių. V. Toleikio teigimu, nacių okupacijos metais žuvo ne mažiau kaip 500, t. y. maždaug kas trečias Lietuvos romas.⁷⁸

Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti 2002-06-19 patvirtintos išvados „Lietuvos romai nacių okupacijos metais“

Šaltinis: <https://www.komisija.lt/>

⁷⁸ V. TOLEIKIS, „Lietuvos romai nacių okupacijos metais“, *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje 1941–1944 m.*, p. 58.

Dokumentuose minimos romų kalinimo ir žudymo vietos Lietuvoje

Neringa Latvytė

Paneriai – didžiausia aukų sušaudymo vieta Lietuvoje

Paneriai – didžiausia nacių režimo organizuotų ir kartu su vietiniais kolaborantais vykdytų masinių žudynių vieta. 1941–1944 m. Vokiečių saugumo policijai ir SD pavaldus Vilniaus ypatingasis būrys, remiantis naujausiais duomenimis, tikėtina, sušaudė 50 000–70 000 žmonių, kurių dauguma buvo Vilniaus ir Vilniaus regiono žydai – bei dėl rasinių, socioekonominių ir ideologinių priežasčių nacių režimo persekiojami romai, lenkų pagrindžio organizacijos nariai, sovietiniai karo belaisviai, Lietuvos vietinės rinktinės kariai, kiti vietos gyventojai.

Prieš Antrąjį pasaulinį karą gražios Panerių apylinkės šalia Vilniaus buvo mėgstamos poilsiautojų. 1939 m. Lietuva, atgavusi iki tol Lenkijos Respublikai priklausiusius Vilnių ir Vilniaus kraštą, buvo priversta išileisti Sovietų Sąjungos armijos įgulas, kurioms Aukštuosiuose Paneriuose pradėtos statyti degalų saugyklos ir amunicijos sandėliai. 1941 m. birželio 24 d. Vilnių užėmę vokiečiai atkreipė dėmesį į nebaigtą statyti degalų bazę visai šalia Panerių geležinkelio stoties.⁷⁹ Tuo metu ten buvo iškasta keliolika duobių, kurias naciai nutarė panaudoti žmonių masinio naikinimo akcijoms. Žudynėms parinkta vieta atitiko visus masinio naikinimo reikalavimus: pasmerktuosius buvo galima atvaryti iš netoli esančio Vilniaus, atvežti iš įvairių vietovių sunkvežimiais arba traukiniais; miškas užstodavo vietą nuo nepageidaujamų žvilgsnių ir prislopindavo šūvių garsą. Pavadinimas „bazė“ tiko žudynių vietai ir buvo iš pradžių tikslingai vartojamas žudikų, kad kiti galvotų, jog Paneriai – tai darbo stovykla ar trečiasis getas.⁸⁰

Vienas iš Paneriuose įkalintų specialios aukų kūnų ekshumavimo ir deginimo brigados (Soderkommando 1005 A) narių – Julijus Farberis prisiminė, kad kartu su juo įkalintas buvęs Vilniaus geto

Kelias į Panerius. Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus nuotrauka.

Masinių žudynių vieta Paneriuose. Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus nuotrauka.

⁷⁹ Акт о злодеяниях совершенных немецко – фашистскими захватчиками в местности Понары [1944]. LYA (Lietuvos ypatingasis archyvas), f. K-1, ap. 58, b. 20037/3, t. 3. lap. 211; Luftwaffe Airfields 1945. National Archives and Records Administration (NARA). 373-TVGX459-SK-exp521.

⁸⁰ СУЦКЕВЕР, Аврахам. Из Вильнюсского гетто. Москва, Екатеринбург: Центр и Фонд «Холокост», издательство «МИК», 2008, с. 71.

kalinys Avrahamas Bliazeris, du kartus pabėgęs iš masinių žudynių Paneriuose, pasakojo, kad Panerių žudynių vietoje „1941 m. nebuvo jokios spygliuotos vielos“.⁸¹ Spėjama, kad dviguba⁸² 1,8–2 m aukščio⁸³ spygliuotos vielos tvora⁸⁴ atsirado intensyvėjant žudynėms. Liudininkai minėjo, kad visa bazės teritorija aplinkui galimai buvo užmūnoma.⁸⁵ Patekti į bazę buvo galima per ne mažiau nei dvejus vartus.⁸⁶

Manoma, kad iš pradžių Panerių bazės teritorija nebuvo nuolat saugoma, o tik žudynių metu. Tokią nuomonę galima susidaryti skaitant 1941 m. spalio 15 d. papasakotą Vilniaus mokytojos Cak išsigelbėjimo iš Panerių masinių žudynių vietos istoriją, paminėtą lenkų žurnalisto ir bibliografo Hermano Kruko dienoraštyje, rašytame Vilniaus gete: „Mes kartu nušliaužėme iki spygliuotų vielų tvoros, o iš ten – prie vartų. Ten taip pat nieko nebuvo. Vartai buvo apvynioti vielos gabalu, todėl juos buvo galima lengvai atidaryti“.⁸⁷ O jau 1941 m. gruodį – 1942 m. sausį, ten buvę pasakojo, „kad ta vieta apsupta sargybinių ir kiekvienas prisiartinęs nušaukiamas“.⁸⁸ Ant vartų, nuo kelio pusės kabėjo užrašas vokiečių kalba, kad įėjimas į teritoriją yra draudžiamas ne tik civiliams, bet ir pareigūnams. Į besiantinančius prie tvoros, anot liudininkų, buvo įsakyta šauti.

Teritoriją saugojo SS ir SD grupės ir specialiosios policijos daliniai.⁸⁹ Anot J. Farberio, 1943 m. gruodžio pabaigoje Panerių bazės teritorijoje buvo trigubos spygliuotos vielos tvora, o teritoriją saugojo

Ypatingosios komisijos vykdoma aukų palaikų ekshumacija Panerių masinių žudynių vietoje 1944 m. rugpjūčio 15–23 dienomis. Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus nuotrauka.

išorinė ir vidinė sargyba. Teritorijos viduje buvo keleri vartai. Už trečiųjų buvo vidinės sargybos barakas⁹⁰ ir aukų kūnų ekshumavimo ir deginimo brigados kalinimo duobė.

Sovietų Sąjungos ypatingosios valstybinės komisijos vokiečių fašistinių grobikų ir jų talkininkų nusikaltimams nustatyti ir tirti (toliau – Ypatingoji komisija), dirbusios Panerių masinių žudynių vietoje 1944 m. rugpjūčio 15–23 dienomis ekspertų, tyrusių dešimt objektų (septynias duobes ir tris kanalus) ir dešimt deginimo aikštelių išvadomis, Panerių miške Antrojo pasaulinio karo metais buvo masiškai ir sistemingai naikinami žmonės. Didžiąją daugumą aukų sudarė civiliai gyventojai, nors buvo rasta ir kareivių kūnų. Aukų daugumą sudarė žydai, kiek mažiau buvo rusų, lenkų, romų, lietuvių. Beveik visos aukos žuvo nuo šautinių žaizdų ar sužeidimų. Pagal rastus dokumentus ir asmeninius daiktus drabužiuose buvo galima nustatyti, kad Paneriuose buvo sušaudyta įvairių profesijų asmenų: gydytojų, inžinierių, studentų, vairuotojų, šaltkalvių, geležinkeliečių, siuvėjų, laikrodininkų ir kt. Kai kuriuos kūnus sugebėjo atpažinti giminės ar artimieji.⁹¹

Žudynės vykdavo pagal iš anksto numatytą planą: aukų sutelkimas žudynių vietoje, pasmerktųjų grupės sudarymas ir varymas

⁸¹ РОЗИН, Борис, ФАРБЕР, Юлий. Яма. Независимый альманах «Лебедь». Но. 636. [interaktyvus]. 2011 06 22, st. 21. [žiūrėta 2020 03 31]. Prieiga per internetą <http://lebed.com/2011/art5860.htm>.

⁸² Показания Сигизмунда Повловского. LYA, f. K-1, ap. 46, b. 4913, lap. 4.

⁸³ KRUK, Herman, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos. Vilniaus geto ir stovyklų kronikos 1939 – 1944*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2004, p. 339.

⁸⁴ A barbed wire fence in the grove surrounding the Ponary mass extermination site near Vilnius (Vilna). Ghetto Fighters House Archive (GFH). Catalog No. 5902.

⁸⁵ Акт о злодеяниях совершенных немецко – фашистскими захватчиками в местности Понары [1944]. LYA, f. K-1, ap. 58, b. 20037/3, t. 3, lap. 211.

⁸⁶ IWANOWSKI, Wiktor, *Wilno, Ojczyzna moja... Wspomnienia*, Szczecin, 1994, str. 363.

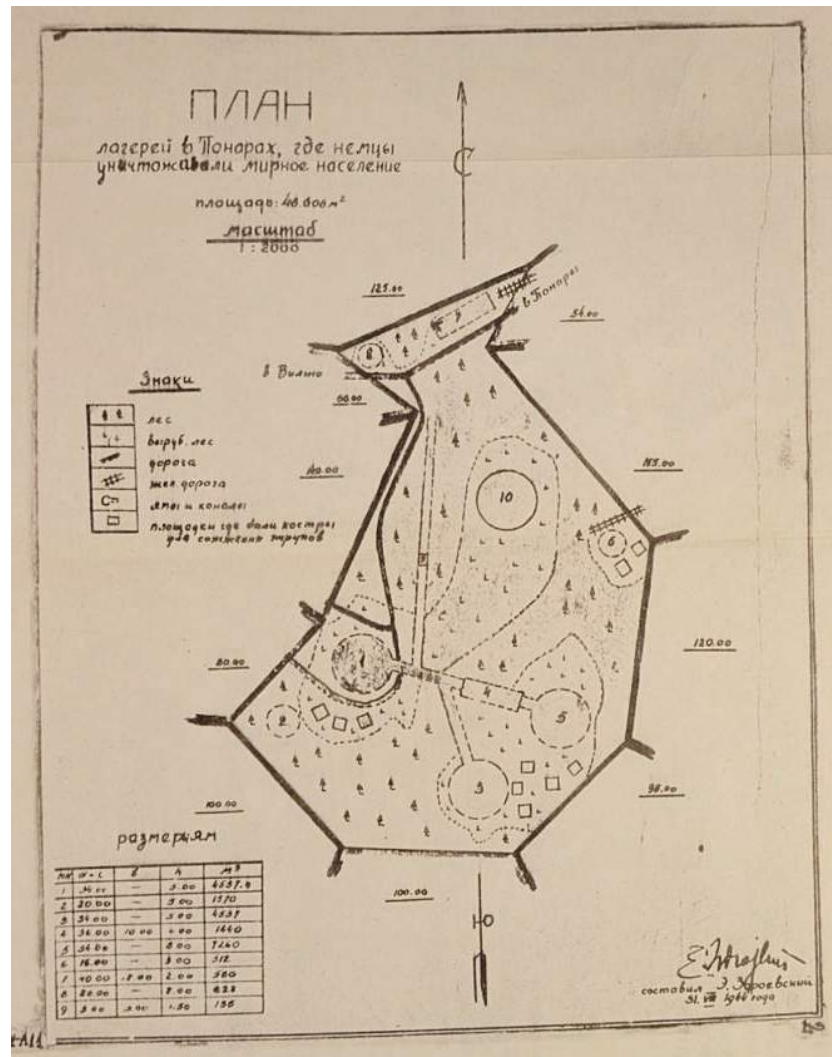
⁸⁷ KRUK, Herman, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos*, p. 262.

⁸⁸ Ten pat, p. 338.

⁸⁹ Акт о злодеяниях совершенных немецко – фашистскими захватчиками в местности Понары [1944]. LYA, f. K-1, ap. 58, b. 20037/3, t. 3, lap. 211. Показания Аврахама Блязера. 1944 08 15. ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации), ф. 7021, оп. 94, д. 1, л. 63–64; Протокол допроса свидетеля Юхневичева Мария. 1944 08 06. ГАРФ, ф. 7021, оп. 94, д. 1, л. 48.

⁹⁰ Yad Vashem Archives. 3380/412; РОЗИН, Борис, ФАРБЕР, Юлий. Яма. Независимый альманах «Лебедь». Но. 636. [interaktyvus]. 2011 06 22, st. 22. [žiūrėta 2020 03 31]. Prieiga per internetą <http://lebed.com/2011/art5860.htm>; A bunker at the Ponary mass extermination site, which housed the Jewish „sonderkommando“ men. Ghetto Fighters House Archive (GFH). Catalog No. 5916.

⁹¹ Заявление Потанина Константина в Государственную Чрезвычайную комиссию ЦК партии. 1944 08 13. ГАРФ, ф. 7021, оп. 94, д. 1, л. 93–95.

Ypatingosios komisijos nario E. Zdrojevskio 1944 07 31 nubraižytame Panerių masinių žudynių vietos plane „Kauno duobė“ buvo pažymėta Nr. 7 ir 8. Lietuvos ypatingasis archyvas.

prie žudynių duobės, sušaudymas. Pirmosios masinių žudynių akcijų aukos nebūdavo nurengiamos, vėliau Ypatingojo būrio nariai aukas Panerių teritorijoje nurengdavo prie vartų. Kartais sunkvežimiu atvežtiesiems buvo liepiama rūbus palikti mašinoje, o kartais rūbus būdavo liepiama palikti tiesiog prieš sušaudymą duobėje.⁹² Paneriuose buvo šaudoma ir iš 9 mm ir 7,65 mm kalibro automatų ir vokiškų pistoletų,⁹³ aukos buvo nušautos iš nedidelio atstumo, revolveriu į pakaušį.⁹⁴

Paneriuose suimtuosius šaudė vokiečių saugumo policijos ir SD Ypatingojo būrio (Sonderkommando) nariai. „Pirmą kartą dokumentuose Vilniaus ypatingasis būrys paminėtas 1941 m. liepos 15 d. Dokumentuose kalbama apie šovinių išdavimą Ypatingojo būrio reikalams. Pagal Ypatingojo būrio narių parodymus sovietų saugumui, lietuvių rezervo policijos būrys buvo įsteigtas pirmosiomis karo dienomis. Tuomet būryje buvo apie 100 žmonių, vilkėjusių civiliais drabužiais. [...] Būrio nariai buvo naudojami sargyboms ir žydams suvaryti iš butų į getą“⁹⁵. Pirmaisiais būrio organizatoriais buvo jaunesnieji leitenantai Petras Jakubka ir Mečys Butkus. Nuo 1941 m. liepos 23 d. būriui vadovavo karininkas Juozas Šidlauskas⁹⁶. Būrys buvo ginkluotas rusiškais šautuvais ir dėvėjo baltus raiščius ant rankų. Nuo 1941 m. lapkričio būriui paskirtas vadovauti leitenantas Balys Norvaiša, o jo pavaduotoju tapo Balys Lukošius. Nuo 1942 m. būrio narių skaičius buvo sumažintas iki 40-50. „Daugumą būrio narių sudarė lietuviai, tik keletas buvo rusų ir lenkų tautybės. Ypatingasis būrys buvo pavaldus tik vokiečių saugumo policijai ir vykdė jos pareigūnų nurodymus“⁹⁷. Būrio nariai nešiojo SD uniformą ir turėjo tarnybinius SD pažymėjimus. 1943 m. pab. būriui vadovavo viršila Jonas Tumas. Už tarnybą Ypatingajame būryje buvo mokamas keliasdešimties markių atlyginimas, taip pat išduodami maisto produktai. Ilgiausiai Ypatingajam būriui nurodymus duodavo, o ir pats

⁹² Yad Vashem Archives. 2725/23, 4613/915, 75FO4; SAKOWICZ, Kazimierz. *Panerių dienoraštis 1941 – 1943*. Vilnius: Genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2012, p. 90; Liudininko Abraomo Bliazerio parodymai. LYA, f. K-1, ap. 46, b. 4911, t. 8, lap. 5.

⁹³ Ypatingosios komisijos aktas. 1944 08 26. LYA, f. K-1, ap. 46, b. 4911, t. 8, lap. 21.

⁹⁴ SAKOWICZ, Kazimierz. *Panerių dienoraštis*, p. 90–96.

⁹⁵ BUBNYS, Arūnas, Vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys Vilniuje (1941 – 1944). Iš *Atminties dienos*, Vilnius: Baltos lankos, 1995, p. 183.

⁹⁶ Darbo planas ypatingo būrio prie vokiečių SD nusikaltamam veiklai nustatyti. LYA, f. K-1, ap. 46, b. 4914, lap. 2.

⁹⁷ BUBNYS, Arūnas. Mirties konvejeris Paneriuose: budeliai ir aukos. Iš K. Sakowicz. *Panerių dienoraštis 1941 – 1943*. Vilnius: Genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2012, p. 8–9.

dalyvaudavo žudynėse Paneriuose SS untersturmfüreris Martinas Weissas. „Ypatingasis būrys buvo sukurtas specialiai žmonėms žudyti ir ši „darba“ dirbo per visą savo egzistavimo laiką. Daugiausia žmonių šis būrys sušaudė 1941 metais. Tuomet vos ne kasdien jo nariai vykdavo tam į Panerius. [...] Šaudyti važiuodavo 20- 30 Ypatin-gojo būrio vyrų. Vieni šaudė, kiti ėjo sargybą arba vesdavo žmones prie duobių⁹⁸. Iki 1941 m. pabaigos Paneriuose, pagal SS Standarten-fürerio Karlo Jägerio raportą buvo sušaudyta mažiausiai 20 000 žydų, taip pat lenkų, lietuvių, rusų, komunistų, sovietinių aktyvistų ir karo belaisvių⁹⁹. Didelių grupių varyme į Panerius ir šaudyme Ypatinga-jam būriui „talkininkaudavo vokiečių ir lietuvių policijos batalionų kariai.[...] Pasitaikydavo atvejų, kai šaudymus fotografuodavo vo-kiečiai“¹⁰⁰.

Romai tarp aukų Paneriuose

Nors apie pirmąsias keturias romų aukas Paneriuose pirmą kar-tą užsimenama 1942 m.¹⁰¹, tačiau daugiausia informacijos apie romų žudynes Paneriuose suteikia iš šios vietos 1944 m. balandį per iškastą tunelį pabėgę keletas aukų kūnų ekshumavimo ir deginimo briga-dos narių, kurie iš karto po karo davė parodymus Sovietų Sąjungos ypatingosios valstybinės komisijos tyrėjams. Yra žinoma, kad 1944 m. kovo pabaigoje traukiniu žudynėms buvo atvežta 87 romų tautybės žmonių ir 15 lenkų geležinkeliečių.¹⁰² Nors dažniausiai aukos į Pane-rių masinių žudynių vietą būdavo varomos kolonomis pėsčiomis.¹⁰³ Traukiniu buvo atvežtos tik 1943 m. balandžio 4 d. (5 000 likviduo-tų Vilniaus apygardos getų žydų)¹⁰⁴ ir 1944 m. kovo pabaigoje. Aukų

⁹⁸ BUBNYS, Arūnas. Vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys Vilniuje (1941 – 1944), p. 184.

⁹⁹ 1941 m. gruodžio 1 d. Vokiečių saugumo policijos ir SD vado SS Standartenführerio Karlo Jegerio ataskaita apie 3/A operatyvinio būrio veiklą Vyriausiajai Reicho saugumo valdybai (RSHA) Berlyne. LCVA (Lietuvos centrinis valstybės archyvas), f. 1742, ap. 1, b. 2, lap. 1–9.

¹⁰⁰ BUBNYS, Arūnas. Vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys Vilniuje (1941 – 1944), p. 185–186; Bundesarchiv. BA, 162/2503; Yad Vashem Archives. 2725/23, 4613/915, 75FO4.

¹⁰¹ Masinės žudynės Lietuvoje, d. 1, Vilnius: Mintis, 1965, p. 40.

¹⁰² Заявление Потанина Константина в Государственную Черезвучайную комиссию ЦК партии. 1944 08 13. ГАРФ, ф. 7021, оп. 94, д. 1, л. 35; PETRAUSKAS, J. Paneriuose. Tiesa, 1944 rugpjūčio 23, Nr. 40 (101), p. 3.

¹⁰³ SAKOWICZ, Kazimierz. *Panerių dienoraštis*, p. 34, 28, 44, 48, 52, 54; Протокол судебного заседания воеводского суда в Олштыне. Показания свидетеля Виктора Ивановича 1977 05 17. LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 3, lap. 208; *Liudininkės Sofijos Kovalskajos parodymai*. LYA, f. K-1, ap. 46, b. 4913, lap. 153; ŠURAS, Grigorijus. Vilniaus geto kronika 1941-1944, Vilnius: Era, 1997, p. 39.

¹⁰⁴ SAKOWICZ, Kazimierz. *Panerių dienoraštis*, p. 87; Протокол судебного заседания воеводского суда в Олштыне. Показания свидетеля Виктора Ивановича 1977 05 17. LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 3, lap. 206; *Liudininkės Sofijos Kovalskajos parodymai*. LYA, f. K-1, ap. 46, b. 4913, lap. 153.

Kada priešas buvo vejamas

(Ispaidinti 13 Rugs. Lietuvos)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

— Rūgštis, kaip priešas, buvo vejamas... (The report continues with a detailed account of the mass shootings in Paneriai, mentioning the names of the perpetrators and the victims.)

kūnų ekshumavimo ir deginimo brigados nariai mini, kad romai buvo sušaudyti vadinamojoje „Kauno duobėje“. Pagal E. Zdrojevskio 1946 m. nubraižytą Panerių masinių žudynių vietos planą¹⁰⁵, 560 kubinių metrų duobė / tranšėja pažymėta Nr. 7 ir duobė 628 kubinių metrų tūrio¹⁰⁶ duobė Nr. 8 aukų kūnų ekshumavimo ir deginimo brigados narių buvo vadinamos „Kauno duobe“. Tokį pavadinimą šie objektai įgavo po to, kai iš likviduotų Vilniaus apskričių getų žudynėms Paneriuose buvo atvežti minėtų getų kaliniai, kuriems buvo pasakyta, kad jie yra vežami ne į Panerius, o Kauno getą.

Vienas kūnų ekshumavimo ir deginimo brigados narys liudijo, kad Kauno griovys ir duobė buvo netoli Gardino kelio ir teigė, kad 1944 m. kovo „mėnesio pabaigoje buvo atvežta 84 čigonai ir 15 lenkų geležinkeliečių, tarp kurių buvo dvi merginos. Jie visi buvo sušaudyti šalia laužavietės po vieną. Buvo girdėti šūvis ir riksmas, šūvis ir riksmas“.¹⁰⁷ 1944 m. dienraštyje „Tiesa“ apie ekshumaciją Paneriuose buvo rašoma, taip: „[...] Tais pačiais metais (1944) atvežė dešimtis čigonų ir dešimtis lietuvių kareivių, juos sušaudė vadinamojoje „Kauno duobėje“. Iš tų karių deginimo brigada gavo 37 naujutėles žalias kepures, tiek pat kelnų, mundurų ir milinių. „Kauno duobės“ viršutiniame sluoksnyje deginimo brigada atrado apie pustrečio šimto vaikų lavonų... „Kauno duobėj“ dar yra nesudegintų žmonių. Juos dar atkas.“¹⁰⁸

Aukų kūnų ekshumavimo ir deginimo brigados nariai liudijo, kad 1944 m. balandžio pradžioje „Kauno duobės“ viršuje rado dar neužkastus ir nesuirusius 37 lietuvių dėvėjusių vienodą karinę uniformą kūnus. Iš viso duobėje kartu su grioviu buvo rasta apie 8 000 kūnų. Tos pačios duobės atskiroje vietoje buvo rasti 252 vaikų nuo vieno iki penkerių metų amžiaus lavonai. Visų jų kaukolės buvo sudaužytos. Taip pat čia buvo rastos septynios jaunos, išrengtos ir išprievartautos moterys. Viena iš jų buvo įsikandusi sau į dešinę ranką. Greičiausiai todėl, kad ji buvo užkasta dar gyva. Viršutiniame duobės sluoksnyje buvo atkasta 2 900 lavonų: suaugusieji su rūbais, vaikai – išrengti. Apatiniame duobės sluoksnyje buvo 4 500 nuogų aukų.

J. Farberis savo prisiminimuose minėjo, kad maždaug 1944 m. balandžio pradžioje jis kartu su kitais aukų kūnų degintojais buvo nuvesti prie geležinkelio atšakos pabaigos, „kur gulėjo 50 čigonų, turbūt visas taboras, kurį išvakarėse atvežė ir iš karto sušaudė. Greičiausiai jie bandė pabėgti, nes kūnai buvo išblaškyti po visas puses. Kai kam pavyko nubėgti 60 žingsnių. O viena mergina, kaip mums pasirodė, buvo gyva. Moterys, vaikai... Įsakė mums juos nuvilkti, vyrai buvo apsilvilkę trumpais kailiniais, dabar mes juos „dublionkėmis“

vadiname, surinkti kūnus, užversti ant lavonų krūvos ir padegti.“¹⁰⁹ Jis taip pat minėjo, kad paskutinę 1944 m. kovo savaitę kartu su 450 žydų buvo likviduota 50 romų (penki vyrai, kiti – moterys ir vaikai) ir 15 lenkų.¹¹⁰ Remiantis archyviniais dokumentais, galima daryti prielaidą, kad Paneriuose, didžiausioje masinių žudynių vietų Lietuvoje, galėjo būti nužudyta iki 100 Lietuvos romų.

Lukiškių kalėjimo kapelionas Juozas Baltramonaitis savo dienoraštyje mini, kad 1944 m. balandžio 12 d., prieš Velykas, „46 čigonus ir 1 rusę išvežė galutiniam sprendimui [į Panerius – aut.], kas labai sugadino Didžiojo šeštadienio nuotaiką. Čigonus išvežė su mažais vaikais. 26 čigonai (visi dideli) atliko išpažintį ir priėmė komuniją. 3 čigoniukus pakrikštijau“^{110a}

Remiantis archyviniais dokumentais, galima daryti prielaidą, kad Paneriuose, didžiausioje masinių žudynių vietų Lietuvoje, galėjo būti nužudyta iki 100 Lietuvos romų.

¹⁰⁵ План лагерей в Понарах, где немцы уничтожали мирное население. 1946 08 31. LVA, f. K-1, ap. 46, b. 4911, lap. 14–8.

¹⁰⁶ Ten pat.

¹⁰⁷ Заявление Потанина Константина в Государственную Черезвычайную комиссию ЦК партии. 1944 08 13. ГАРФ, ф. 7021, оп. 94, д. 1, л. 35.

¹⁰⁸ PETRAUSKAS, J. Paneriuose. *Tiesa*, 1944 rugpjūčio 23, Nr. 40 (101), p. 3.

¹⁰⁹ РОЗИН, Борис, ФАРБЕР, Юлий. Яма. Независимый альманах «Лебедь». Но. 636. [interaktyvus]. 2011 06 22, st. 10–11. [žiūrėta 2020 03 31]. Prieiga per internetą <http://lebed.com/2011/art5860.htm>.

¹¹⁰ ФАРБЕР, Юлий. Мы не сдавались. «Дружба народов». 1997. Номер 5, ст. 186.

^{110a} Kun. ALIULIS, Vaclovas. Kalėjimo kapeliono Juozo Baltramoniaičio dienoraštį (1942 – 1944) suradus, *Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos Metraštis*, Vilnius, 2003, t. 22, p. 590.

”

„Turint galvoje platų aukų spektrą, masinių žudynių vieta Paneriuose, kaip istorinė vieta, traktuotina kelerio-pai: 1) kaip didžiausia pagal aukų skaičių nacių organizuotų ir vykdytų masinių žudynių vieta Lietuvoje; 2) kaip didžiausia pagal aukų skaičių holokausto vieta Lietuvoje; 3) kaip didžiausia Vilniaus regiono lenkų žudynių vieta, o žvelgiant į bendrą nacių režimo teroro Europoje topografiją, ir 4) kaip vienas ryškiausių holokausto sušaudant taškų Rytų Europoje ir vienas pirmųjų šio „metodo“ poligonų. Į Panerius kartu galima žvelgti kaip į kriminalinio nusikaltimo vietą, kurios pėdsakus nusikaltėliai, vykdydami Berlyno nurodymus, nuo 1943 m. gruodžio stengėsi sunaikinti, kaip ir daugelyje kitų didžiųjų holokausto vietų.“

Dr. Zigmas Vitkus, istorikas

Zofijos Beresnevičiūtės-Sinkevičienės liudijimas apie romų gyvenimą lageriuose

Liudijimą užrašė Vida Beinortienė

Kadangi Lietuvos romų genocidu buvo pradėta domėtis pakankamai vėlai, dauguma Holokaustą išgyvenusių aukų jau nebegalėjo pasidalyti liudijimais apie savo išgyvenimus darbo ir koncentracijos stovyklose. 2006 m. spalio 18 d. Vida Beinortienė užrašė itin vertingą Panevėžio romės, išgyvenusios genocidą, pasakojimą.

Zofija Beresnevičiūtė Buchenvalde 1945 m.

Šaltinis: Panevėžio romų kančių keliai
1941–1945 m.

Zofija Beresnevičiūtė-Sinkevičienė pasakoja apie romų gyvenimą lageriuose:¹¹¹

„Kai karas prasidėjo, žydus gaudė gatvėje, vežė, varė į getą, kuris buvo Krekenavos gatvėje. Paskui juos varė į Žaliąją. Kai žmonės išgirdo, kad žydus varo į Žaliąją (giria – red. past.) šaudyti, visi bėgo žiūrėt. Zofijos šeima bėgo iš Tilvyčio gatvės. Getas netoli buvo, gatvės šalia. Gražiai juos varė. Bet žydai labai verkė. Rėksmas aidėjo Panevėžy. Visi žinojo, kad bus sušaudyti. Žmonės labai buvo išsigandę. O tų, kurie varė, buvo daug, visa grupė. Vokiškai apsirengę, kariškai. Kai žydus sušaudė, čigonai dar ramiai gyveno, net nenumanė, kad ir jiems bus blogai. Buvo toks Juozas iš Upytės, vežė žmones, žydus

šaudė. Sako, jam gert duodavo, tai ir eidavo šaudyti. Buvo sausio pabaiga, tuojau po Naujųjų 1943-ųjų metų. Atėjo Zofijai pažįstamas Starkevičius su vokiečiais. Ir dar daugiau buvo kitų, bet tik jo vieno pavardę Zofija atsimena. Ir pradėjo jų šeimą iš namų varyt. Tada jų šeima gyveno Tilvyčio gatvėje Nr. 26. Ilgas medinis namas. Šiuo metu tas pastatas nugriautas ir pastatytas vaikų darželis. Visą jų šeimą (taip pat ir kitų čigonėlių tame name buvo) varė. Varė su vaikais, moterys nėščios buvo, visus iš namų suvarė į getą. Zofijos baba (senelė, svet. – red. past.) jau sena buvo. Naktį atėjo vokiečiai ir lietuviai. Sako, einam. Lietuviai išverčia, persako. Zofija tada nesuprato vokiškai, tik paskui pradėjo suprast. Baba verkė, su širdim blogai. Vaistų jai davė, lašukų. Nori nenori, reikia eit. Buvo netikėta. Visą darė naktį, kad kiti žmonės nežinotų, nematytų.

Paskui į getą atėjo kunigai, klausė išpažinčių, krikštijo, šliubą davė, kas gyveno susidėjęs. Žmonės Komuniją priėmė. Ten vietoj, gete. Kunigai gal žinojo, kas čia dedas, bet nieko žmonėms neaiškino. Niekas nesuprato, dėl ko visa tai. Galvojo, kad veš darbams. Gal keturi, penki kunigai buvo. Kunigai dieną buvo. Kiti čigonai anksčiau buvo pasikrikštiję. Čigonai tvarkingai buvo krikštyti. Zofijos krikšto tėvai buvo lietuviai. Ji bažnyčioj mažytė krikštyta. Jie tikintys, prieš karą ėjo į bažnyčią. Kalėdas švėsdavo. Kai kunigai atėjo, čia paskutinis patepimas buvo jiems, tik to niekas nesuprato.

Paskui rytojaus dieną čigonai pasisakė, kad paršiuką namuose turi. Vokiečiai leido grįžti ir pasipjauti. Ir papjovė. Teta Teodora (toliau Dora – red. past.) ir dėdė Juozas Jablonskis. Ir atgal į getą sugrįžo. Vokiečiai sako, ten turėsit ko valgyt. Sako, Pravieniškėse reikės valgyt. Tada pirmą kartą pasakė, kad veš į Pravieniškes. Kai suėmė, gete pragyveno neilgai, gal savaitę. Gyveno ir galvojo, kad važiuos atgal. Valgyt nieko neturėjo, nieko nedavė. Tik tai, ką iš namų turėjo. Tą paršiuką papjovė dėdė Mykolas Jablonskis, užsūdė, nedidelis buvo. Dėdė dėjo į maišą gabalus, Zofijai į krepšį įdėjo. Zofija tetos Doros paklaususi, ar šaudys šeštadienį, sekmadienį? Teta atsakiusi, sako, kas tau sakė toks durnas (kvailas, svet. – red. past.) – už ką mus šaudys? Žydus sušaudė, kad jie labai protingi buvo, vokiečiai nenorėjo protingų. O už ką čigonus šaudyti? Ir Lenkijoje kiek sušaudė. Labai daug sušaudė. Iš geto per miestą pėsčiomis varė į geležinkelio stotį, į gyvulinius vagonus. Vežė į Pravieniškes.

Pravieniškėse miške kepdavo tą paršiuką. Visi nori valgyt. Kiti ateina ir prašo. Babytė duodavo ir kitiems, ne tik saviems duodavo.

¹¹¹ Vida Beinortienė, s. Daiva Tumasonytė, redaktorė Lionė Lapinskienė, *Panevėžio romų kančių keliai 1941–1945 m.* Panevėžys: VšĮ Komunikacijos centras „Kalba. Knyga. Kūryba“, 2016.

Daugiau nieks nieko neturėjo. Pravieniškės buvo pagrindinis paskirstymo punktas (romų atsiminimuose – kalėjimas) prieš vežant darbams Vokietijon ar Prancūzijon. Čia vokiečiai su čigonais elgėsi labai blogai. Mušdavo bananais. Zofija turėjo žieduką, vokiečiai nutraukė. Ir auskariukus nutraukė. Visiems, kas ką turėjo, ne tik jai. Batus atėmė, klumpes tokias davė mediniais padais. Į darbą reikėjo eiti. Labai kankino. Vokiečiai sakė, čigonam kaput. Lietuviai darė tą patį. Taip pat mušė su bananais, kaip vokiečiai. Čigonus varė į darbą, eidavo eilėmis po keturis. Jei katras nepaeina, mušdavo. Mušdavo labai. Kai atėjo į darbo vietą, vienas iš suimtujų, toks karininkas, aukštas Vytas, norėjo pabėgti, tai jį nušovė. Karininkas smetoniškai buvo apsirengęs. Už ką, Zofija nežinojo – ten neleisdavo kalbėt. Kai nušovė, nuėmė jam visą skalpą. Visus žmones suklupdė, sakė, ir jum taip bus, jeigu bėgsite. Taip buvo Pravieniškėse.

Pravieniškėse malkas ilgio po 2–3 m reikėjo nešioti. Stori kamienai, iš priekio neša, iš galo, o moterims per vidurį reikėjo nešti. Priėjo Zofija prie medžio. Be pirštinių, klumpės, sniegas, rankom, kojom šalta. Pakelia Zofija pagalį, jei būtų pirštinės, būtų greičiau. Slysta iš rankų, negali iškelt. Priėjo vokietis, nukreipė šautuvą į ją, nusitaikė taip. Bet ji nenusigando. Ji jam į kelius puolė. Tuo momentu priėjo kareiviai. Zofija, kai gyveno Pušaloto gatvėj ir į pirmą klasę ėjo, tai vieno kareivio tėvas, amžinatilsį, buvo pažįstamas. Bet jis vyresnis buvo už ją. Kai vokietis norėjo traukt Zofiją į mišką, tas panevėžietis priėjo, sako, mano čia kaimynai, mes kartu į mokyklą ėjom. Atleiskit ją. Jie pasižiūrėjo. Jis paėmė Zofiją pas save. Žiema buvo šalta, užsikūrė ugnį. Tas panevėžietis pradėjo Zofijai pasakot. Sako, jei nori, kai pietus atneš, aš tave paleisiu. Tik manęs neišduok. O ji bijojo bėgti. Pasakė, kad niekur nebėgs. Jis jai pasakė, sako, ar penktadienį, ar šeštadienį tave sušaudys. Visus sušaudys. Aš tave pamokinsiu, kad gyva liktum. Jis viską žinojo. Jį paėmė kariuomenė, jis nekaltas buvo, jaunas. Jis pasakė, kad yra iškastos ilgos duobės ir kad naktį šauks pagal sąrašą, o Zofijos pavardės pirma raidė B – Beresnevičiūtė. Kai pašauks, kelk ranką, eik. Zofija taip ir padariusi. „Ai, gut, gut, mažyte, graži, važiuosi į Vokietiją, į Saksoniją...“ – iškart pasakęs vokietis. Zofijos nešaudė, nes ji pakėlė ranką. Zofija nežino, kodėl vokiečiai taip padarė. Galvoja, kad vokiečiams paprasčiausiai taip patiko. O tuos, kurie nepakėlė rankos, tuos visus sušaudė. O kas pakėlė, tuos išvežė į Vokietiją. Paskui Zofija pamatė savo broliukus (Aleksą ir Joną Beresnevičius – red. past.): jie stovi prieš ją. Zofija pradėjo rėkt: kelkit rankas visi! Lietuviškai, rusiškai, čigoniškai rėkė. Dabar ji nesu-

prantanti, kaip tada jos nenušovė. O ką reikėjo jai daryt? Rizikavusi. Galvojo, nušaus – nenušaus. Ji kaip čiupo juos už plaukų, patraukė į save. Po to, katrie nekėlė rankų – senus žmones, vaikus mažus – visus sušaudė. Dėdės, pusbroliai, vaikai, seneliai Pravieniškėse buvo sušaudyti. Zofija girdėjo, kaip Pravieniškėse šaudė žmones. Žmonės matė, kur ten gyveno, kaip šaudė. Vaikų nešaudė, gyvus į duobę metė. Žemė dvi tris dienas judėjo, sakė. Juos uždarė ir naktį sušaudė. Užduso žmonės. Zofijos tetą, babą, pusbroliukus, brolio vaikus – visus tuos sušaudė.

Zofija bėgo iš ten. Kai kolonoje vedė į darbą, Zofija sargybinio pasiprašiusi toliau, savo reikalui. Prie jos tada buvo ne vokietis, o ukrainietis. Nuėjo Zofija ir negrižo. Zofija paskui jį dažnai prisimindavo, pasimelsdavo už jį, bet nei pavardės, nei vardo nežinojo. Jai peršovė koją. Bet pavyko pabėgti. Pas vienus žmones, pas kitus nakvodavo. Ilgai pas tuos pačius neužsibūdavo. Nenorėjo žmonėms nemalonumų užtraukti. Žmonės ir valgyt duodavo, nakvynę, apsirengt. Stengdavosi patekti pas vyresnius žmones. Į vieną gryčiutę įėjo, pažiūrėjo į ją, koja surišta. Tada ją laikė ta močiutė savaite, davė žąsino taukų. Zofija nežinojo, kad jos sūnūs miške. Zofija ant krosnies gulėjo. Jos niekam nerodė. Užuolaidos užtrauktos, senobinis pečius. Vienas sūnus prieš vokiečius, kitas – ne. Užėjo Antanas, motinai širdį skauda, apkabino jį, kaip vaikelį. Ten didžiausia lempa dega ant stalo, Zofija pro užuolaidą viską mato. Motina sako, jei pamatytum Juozą, ką darytum? Nušaučiau, sako. Antanas už rusą ėjo. Sako, ar tau negaila būtų brolių nušaut? Negaila, sako. Juozas atėjo, tas už vokiečius ėjo. Atėjo Juozas pas motiną. Motina taip pat užklausė, ką darytum. Tas kitoniškas buvo. Nepasakė taip ant brolio. O anas pasakė. O jinai, amžinatilsį, niekam nerodė Zofijos. Zofija suprato, kad sūnūs, ar vienas, ar kitas – jai vis vien blogai. Tai ji anksti rytą išėjo. Močiutė jai davė lašinių, duonos, sviesto.

Išėjo į Tilvyčio gatvę. Sofija čia gimus, čia augus, kelią gerai žinojo. O ir žmonių pasiklausdavo, kur į Panevėžį eit... Tilvyčio gatvėje – čia buvo jų namai. Zofija rado tuščius namus. Tetos Elžbietos (Jablonskaitės – red. past.) nebuvo. Buvo pabėgusi. Zofiją žmonės priglaidavo ir slapstė, kol parėjo. Namai buvo atrakinti. Išnešta viskas. Lovos buvo, Zofija pernakvojo. Tris dienas pasivaikščiojo, tuščia, nieko nėra. Zofija tikėjosi, gal kas ateis, gal teta. Ir tada Zofiją pamatė tas vyras. Jis buvo, kai visą jų šeimą išvarė iš namų. Iš kur atėjai, sako. Ji pasakiusi, kad ji ne Beresnevičiūtė, ji Jablonskaitė (tėvai buvo ne-registravę santuokos. Tėvas Jablonskis, mama Beresnevičiūtė. Tėvas

mirė, kai Zofijai buvo devyneri, o po metų ir mama). Bet ją pažino. Vėl suėmė. Ją klausinėjo, degino krūtinę. Klausinėjo, kur buvo, ką matė, kaip pabėgo. Norėjo, kad išduotų. Trys kankino, spardė, mušė, norėjo, kad išduotų, kur buvo, ką matė. Viena kartą mušė, kitą kartą mušė, trečią. Degino krūtinę, jai žaizda likusi ant krūtinės. Pasiliko ženklas, nuo degtukų. Zofija sakė, kad nė pas nieką nenakvojo, o ėjo, ėjo. Negalėjo sakyti. Paskui uždarė į getą vėl. Palaikė, kitus žmones paėmė, ir išvežė.

Kai vėl ją paėmė į getą, buvo žiema, 1943 m. pabaiga. Pravieniškėse jie išbuvo visą žiemą. Tą laiką buvo visi kartu: baba, pusbroliai, du broliukai, senelis, dėdės, tetos. Pravieniškėse Zofija prisimena tokį šaukštelį, mažytį – pusę šaukštelio cukraus, uogienės. Arklio kojų sriubą virdavo. Kokią žolelę, makaroną įmeta. Taupė, žinojo, kad vis tiek sušaudys. Bet gyveno visi kaip galima švariau. Zofijos baba labai mėgo švarą. Narai būdavo žemi, platūs. Zofijai teko su teta juos šveisti, buvo balti, gražūs. Pagalves atsivežė iš čia, iš Tilvyčio gatvės. Jie atsivežė savo patalynės, bet nedaug. Pasiėmė, kiek galėjo. Vokiečiai sakydavo: gut, gut, čigonam kaput. Labai baisūs buvo tie vokiečiai. Zofija pasakojo, kad kartą negalėjo pakelt medžio, tai ją norėjo nušaut, ji atsiklaupė. Tada ją griebė už plaukų. Bet greit praėjo tas noras nušaut. Tas vokiečių kokiais ketveriais metais už ją buvo vyresnis. Paskui jis ją kaip tai pripažino, jai sakė bėgti, bet ji bijojo. Vienas čigonas, amžinatilsj, buvo Pravieniškėse pabėgęs. Jį suėmė, į mirtininkų kamerą buvo nuvarė. Jis prašė leisti paskutinę dainą sudainuot. Jis labai gražiai dainavo. Tai visi čigonai išėjo iš barako klausyt. Dėl to jam dovanavo. Išleido. Visi čigonai apsikabino, verkė. Dainavo rusišką dainą. Labai gražiai dainavo, balsas gražus. Paskui ir jis išvažiavo į Vokietiją. O kitus sušaudė. O kurių nesušaudė, tuos išvarė pėsčiomis į vagonus.

Iš Pravieniškių vežė į Prancūziją. Vagonas ilgas, gyvuliams vežti. Kur traukinys sustoja, vis naujų žmonių prikiša. Vandens nedavė – prašė žmonės: pro jūrą važiavo, sako, sūrus, nedavė. Vienas pasėmė butelį, leido, davė, bet labai sūrus buvo, negalėjo gerti. Vagone šalta buvo, ant žemės gulėjo, nebuvo kuo užsiklot. Girdėjosi, kai ėjo, kaip šaudė. Teta pradėjo verkt. Paskui vėl šaudė. Ne Prancūzijoje, bet Vokietijoje atvežė. Viena Malina (ji ne iš Panevėžio) paliko šešis vaikus Pravieniškėse. Tik vieną vaiką su savim beturėjo. Po karo Zofijos dėdė Juozas vedė ją. Kai atvažiavo į Berlyną, tada po truputį visiems duodavo valgyti. Vokietijoje. Duonytės po truputį. Pasakė klauptis ir klaupė visi. Kaip karaliui. Jam buvo baisiai smagu matyti, kad prieš

jį suklaupę bejėgiai. Kaip ledų yra tokie popieriniai indeliai, tai duodavo sriubytės. Zofija laikė tą indelį, dugnas iširo, sriubytė išbėgo. Rytojaus dieną baltos duonos bakaniukas (kepaliukas, svet. – red. past.) keturiem žmonėm. Silpna darėsi, maisto nematai. Vienas turėjo pusę maišelio džiovintos duonytės. O kai užsinori į tualetą, prie durų stovi ir daro. Visas vagonas taip. Viskas pasilikdavo vagone. Kai kada per langelį išmesdavo. Paskui į Prancūziją vežė.

Kai atvežė, ten žmonių nebuvo, nieko. Ten lageris. Kalinių buvo, bet civilių nebuvo. Namas toks geležinis. Trijų ar keturių aukštų. Viršininkas buvo vokiečių. Ten užsuktas vanduo buvo. Kai reikia atsigert, tada atsuka. Kad vestų į pirtį – to nebuvo. Dušo nebuvo. Randa kur baloj vandens, tai nusiprausia, išsiskalbia drabužius, ir viskas. Namas Prancūzijoje, kuriame apgyvendino, didelis, kelių aukštų. Broliai buvo tame pat mieste, tik kitame lageryje. Kartą Zofija gavo laišką iš vyrų lagerio, kad broliukas Leksa (Aleksas Beresnevičius – red. past.) sužeistas ir guli ligoninėje. Brolis norėjo valgyti ir lindo pro spygliuotas vielas kaip tai maisto ieškoti. Sargybinis jį pamatė ir šovė. Sužeidė į vidurius. Išlaikė operaciją. Spardė jį kojom. Zofija prašė leisti lankyt jį ligoninėje, puolusi ant kelių lagerio vyresniajam prašydama. Neleido. Brolis labai gražus buvo, gražiai dainavo. Viena akis ruda, kita mėlyna. Taip užgimęs buvo. Galėjo leisti lankyti, bet neleido. Po kiek laiko Zofija vėl gavo laišką, kad broliukas mirė. Ten ir liko gulėti. Ir Zofiją spardė kojomis. Vyriausias spardė, paskui du spardė: vyriausias ir dar vienas.

Prancūzijoje duonos duodavo kepaliuką. Viena kartą per dieną duodavo duonos. Prancūzijoje kareiviai buvo italai. O kalinių buvo rusų, lietuvių, čigonų, moterų. Dirbo sunkius darbus. Reikėjo slėptuves nuo bombų daryti, namus sugriautus tvarkė, plytas nešė, reikėjo kasti kopas, du metrai ilgio, du pločio, du gylio. Kartą Zofija greit iškasė, buvo viena čigonė senutė, tai ji nespėjo, Zofija norėjo jai padėti. Paskui jina lageryje mirė. Zofija padarė tą jos darbą, prakaitas bėga, atsisėdo ant žemės. Vokiečių priėjo. Ji padirbo savo darbą, o jis priėjo ir spyrė jai. Sofija iš tų nervų pati nežino, kas jai pasidarė, paėmė tokią šaką, kad davė tam vokiečiui per galvą, kepurė nulėkė. Vokiečiai: uj, uj, kaput, kaput. Sušaukė visus vokiečius. O sklepe (rūsijoje – svet. red. past.) buvo daug vandens. Platus ir gilus rūsys buvo. Tokie laipteliai buvo. Gerai, kad ji plaukt mokėjo. Porą valandų ten ją laikė. Paskui atėjo vienas, pasakė, kad labai gerai mergaitė dirba, norėjo ją išvesti. Jis įlipo laipteliais, ištraukė ją visą šlapia. Ji galėjo ten peršalt. Pravieniškėse labai mušdavo. Prancūzijoje geresni

žmonės buvo. Kai vokiečiai pasitraukė, sako, pabūkit, nedirbkit. Dirbant Prancūzijoje tai kaip ir duodavo pailsėt. Prancūzai nusisuka, civiliai žmonės nusisuka, toliau nueina. „Baisu buvo, labai baisu...“ – atsimena Zofija. Bet tada jie atsigavo, kai siuntinius pradėjo gauti iš Lietuvos. Prancūzijoje visi buvo su savo drabužiais. Norėjo duot su tokiais numeriais, kaip žydai buvo. Geltoni tokie. Bet paskui tuos numerius nuėmė. Prancūzijoje jiems drabužius davė. Zofija atsimena, kad jai padovanojo suknelę. Mergaitės auskariukus iš karolių padarė.

Kai amerikiečiai užėjo, Zofija nusifotografavo. Amerikiečiai įvedė į krautuvę, sako, imkit, ką norit. Medžiagas, drabužius. Kiti ėmė, nes buvo atvežti kaip stovi. Paskui išvežė į Vokietiją. Prancūzijoje buvo lengviau. Tik gaila, kad čia žuvo broliukas. O Vokietijoje sunkiau su maistu. Dar mušdavo, valgyt duodavo tris bulves su lupenom. Vieną kartą Vokietijoje Zofija iš darbo pabėgo. Bėgo prašyt valgyt. Duodavo maisto kuponus, tai ji pabėgo į parduotuvę, nusipirko duonos, suvalgė. Žmones skaičiavo kas 4–3 valandas. Zofija nubėgo į krautuvę, sako, valgyt noriu, pardavėja davė bakaniuką, taloną davė. Zofija pusę iš karto suvalgė. Geras žmogus pasitaikė. Dokumentų jokių prie savęs neturėjo. Dokumentus išdavė Buchenvalde, kai jau ruošėsi paleisti. Prancūzijoje buvo sunku kelią taisyt. O Vokietijoje dar sunkiau. Prancūzijoje žmonės geresni. Teko sunkius darbus dirbti, ne taip kad pašluot. Vokietijoje gyveno lageryje. Didelis, durys geležinės, tvora geležinė, visa apipinta spygliuotom vielom. Namas vienas, dviejų aukštų. Tame name buvo lietuviai, čigonai, rusai. Moterys. Vyrai buvo atskirai, jų nesimatė. Miegodavo ant žemės. Iš karto tuščia buvo. Paskui padarė tokius narus aukščiau – žemiau. Medinius. Adijalus (antklodes, svet. – red. past.) duodavo. Nusipraust būdavo vanduo. Jie patys, vokiečiai, švarūs žmonės, mėgdavo švarą. Baltinius išsiskalbt pačios eidavo, plaudavo šaltu vandeniu. Prasiplaut nebuvo kur. Šaltam vandeny. Džiovindavo ant savęs apsilvė. Amerikiečiai užėjo, tai muilo penkiem žmonėm gabaliuką duodavo. Ten žmogus buvai kaip durnas. Pravieniškėse šaudė, žydus sušaudė – ir juos sušaudys. Alinantis darbas, blogas maitinimas, nuolatinės fizinės bausmės, tyčiojimas, baimė.

Nusibodo tos kančios, nežinia, toks gyvenimas. Amerika atėjo. Lenkų daug buvo. Labai daug vyrų. Zofija, na, ir kitos, buvo labai gražios, jaunos, vyrai labai lįsdavo. Bet Zofija jokių tokių reikalų neturėjo. Ji buvo su gražiomis kasomis, vokiečiai nukirpo. Paskutinis lageris buvo Buchenvaldo. Žmonės buvo uždaryti. Duodavo tokius dokumentus, bet nenorėjo išleisti, kad nepabėgtų. Galvojo, kad

kaliniai prašys žmonių pinigų ir važiuos namo. Žinojo, kad Amerika nešaudys. Buchenvalde žydų jau nebebuvo. Tik lenkai, čigonai, lietuviai, rusai. Kartą, kai dirbo Buchenvalde, vokiečiai stovėjo ant tilto, Zofija atsistojo atsigaut, norėjo kiek pastovėti, atsipūst. Jis iš ragatkos (timpos, svet. – red. past.). Ir jai papuolė virš kaktos, akmeniu prakirto. Žymė likusi. Buchenvalde norėjo visus sušaudyt, bet nespėjo – užėjo amerikiečiai. Lageryje mušdavo visus, nežiūrėjo, ar tu čigonas, rusas, lietuvis. Užtai ir užmušė vieną Buchenvalde. Per galvą davė su kastuvu. Vokiečiai bijojo, kad čia Amerika ateis. Visus išvežė naktį. Prancūzijoje, kai į darbą išvadydavo, tai nemušdavo. Būdavo, iš ryto išveža darbams. Duoda arbatos, gabaliuką margarino ar sviesto, duonos. Dieną valgyt neduodavo. Baigus darbą, tada jau duoda sriubą. Žolių kokių tai, koks makaronas įmestas. Ten niekas nenusikalsdavo, bet jie taip ateidavo ir mušdavo. Taip sau. Ateina ir duoda. Draugą atsivesdavo. Vieno prižiūrėtojo žmona buvo nėščia. Kita žmona vyrui savo sakytų. O ji žiūrėdavo ir nieko nedraudė. Su šūba (kailiniu paltu, svet. – red. past.), su batais, stovi ir žiūri, kaip vyras žmones muša. Jis turėdavo tokią guminę lazda. Kas pasislepia viens už kito. Lietuvius ir čigonus mušdavo. Čigonus labiau mušdavo. Ir rusus mušdavo. „Gal jam toks psichas (proto pasimaišymas – red. past.) buvo“, – galvoja Zofija.

Kartą visi buvo vienoj vietoj uždaryti, daug moterų buvo. Atėjo į jų baraką toks smarkus vokiečiai. Tiesiai į Zofiją. Ji nusigando. „Eik dirbti“, – sako. Zofiją nuvedė ir dar kitą mergaitę. Baisu buvo su tokiais žmonėmis. Jos išplovė grindis. Ta kita mergaitė pamatė bylą. Perskaitė pavardes, kad juos turi išvežti. Buvo rašalinė, Zofija išpylė rašalą ant tų popierių. Jis už galvos susiėmė, mušė Sonią. Paskui jas kartu su kitais išvežė į kitą miestą.

1945 m., užėjus amerikiečiams, Zofija ir kiti gavo pasiūlymą iš amerikiečių negrįžti į tuometinę Sovietų Sąjungą. Tų pasiūlymų atsisakė ir visi grįžo į Panevėžį. Pirmiausia grįžo dėdės Juozas, Mykolas, Silvestras (Jablonskiai – red. past.), kiti, brolis Jonas (Beresnevičius, – red. past.), o paskui moterys. Zofijai tada, kaip ir kitiems, korteles duodavo duonai ir cukrui. Čia rusai buvo. Lenino aikštėj jai davė drabužių, maitinimą pusei metų. Taip ir pasibaigė.“

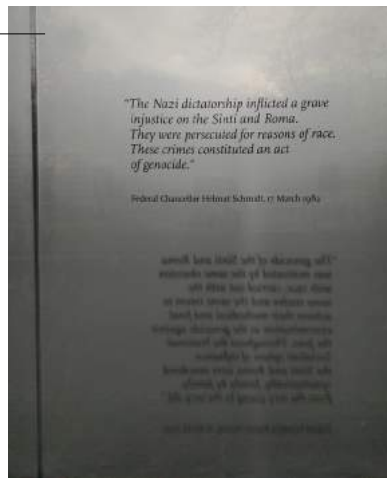
Aurėja Jutelytė

Romų genocido pripažinimas ir įamžinimas

Po Antrojo pasaulinio karo persekiojimą išgyvenę Europos romai atsidūrė nepavydėtinoje situacijoje: dauguma jų, netekę artimųjų ir namų, nusilpusios sveikatos ir patyrę sunkias psichologines traumas, gyveno skurde. Po karo atsigaunančiose valstybėse visuomenėms bandant suvokti Holokausto mastą ir šiai tragedijai palaipsniui virsiant kolektyvine XX a. trauma, viešajame diskurse romų genocidas sulaukė mažai dėmesio. Pavyzdžiui, pokario Vokietijoje vykdyta denacifikacijos politika neskyrė dėmesio nacių nusikaltimams prieš romus, todėl romų persekiojimas šioje šalyje netapo politine problema.¹¹² Dalis Vokietijos visuomenės pradėjo žiūrėti į romus kaip į nacizmo aukas tik penktojo dešimtmečio pabaigoje, tačiau šis pokytis nebuvo esminis, o romų marginalizacija tęsėsi – romofobija ir romų diskriminacija visuomenėje ir toliau buvo toleruojama, išskyrus atvejus, kuomet neapykantos nusikaltimus lydėjo atvira nacistinė retorika.¹¹³ Aštuntojo dešimtmečio pradžioje keičiantis politinei situacijai Vokietija oficialiai pripažino romus kaip nacizmo aukas, tačiau šis žingsnis buvo formalus ir neprisidėjo empatijos bei nepaskatino kultūrinio romų pripažinimo visuomenėje. Svarbus

„Nacių diktatūra padarė didelę neteisybę sintams ir romams. Jie buvo persekiojami dėl savo rasės. Šie nusikaltimai buvo genocido aktas. Federalinis kancleris Helmutas Schmidtas. 1982 m. kovo 17 d.“

Paminklas romų ir sintų nacionalsocializmo aukoms atminti, Berlynas, 2020 m. Nuotraukos autorė Aurėja Jutelytė.

Paminklas romų ir sintų nacionalsocializmo aukoms atminti, Berlynas, 2020 m. Nuotraukos autorė Aurėja Jutelytė.

pokytis politiniame ir visuomeniniame lygmenyse įvyko 2012 m., kai Vokietijos kanclerė Angela Merkel atidarė memorialą romų genocido aukoms Berlyne.¹¹⁴

Su sunkumais įamžinant romų genocido atminimą buvo susidurta ir kitose Europos valstybėse, kurių gyventojai tapo Holokausto aukomis. Vidurio ir Rytų Europos šalyse, kuriose mažiau žinoma apie romų genocidą, dažniau užfiksuojama smurto, diskriminacijos, neapykantoms romams atvejų. Pavyzdžiui, Rumunijoje ir Čekijoje istorinio teisingumo romams siekiantys aktyvistai ilgą laiko kovojo, kad atkreiptų visuomenės dėmesį į užmirštą romų genocidą ir pradėtų viešą diskusiją apie Holokausto žiaurumų apimtis.

Pastaraisiais metais didelio dėmesio sulaukė besitęsiantys ginčai dėl buvusios koncentracijos stovyklos vietos Čekijoje. Antrojo pasaulinio karo metu Čekijos romai buvo įkalinti Letų koncentracijos stovykloje, remiantis Europos romų teisių centro pateiktais

¹¹² MARGALIT, *Germany and its Gypsies*, p. 142.

¹¹³ Ten pat, p. 142-149.

¹¹⁴ „Merkel Opens Roma Holocaust Memorial in Berlin.“ 2012. BBC News. BBC. October 24. <http://www.bbc.com/news/world-europe-20050780>. [Žiūrėta 2019-12-24].

¹¹⁵ RORKE, Bernard, „Genocide and the Pig Farm: End in Sight to the Lety Controversy.“ European Roma Rights Centre. Accessed March 22, 2018. <http://www.errc.org/news/genocido-and-the-pig-farm-end-in-sight-to-the-lety-controversy> [Žiūrėta 2019-12-01].

duomenimis, iš 1300 ten suvartų romų mirė daugiau nei 327 (iš jų 241 vaikas), o daugiau nei 500 buvo deportuota į Aušvicą.¹¹⁵ 1971 m. koncentracijos stovyklos vietoje buvo pastatytas kiaulių ūkis, kurį vėliau perėmė privatus verslas. Romų organizacijos, žmogaus teisių nevyriausybinės organizacijos, kitos aktyvistų grupės kelis dešimtmečius protestavo, siekdamos uždaryti Letų kiaulių fermą. Jungtinių Tautų Žmogaus teisių komitetas ir Europos Parlamentas taip pat spaudė Čekijos vyriausybę pašalinti fermą iš buvusios romų žudymo vietos.¹¹⁶ Diskusijos metu keli čekų politikai klaidingai teigė, kad Letų koncentracijos stovykloje nužudyti romai buvo ne genocido aukos, bet nusikaltėliai, laikomi stovykloje tam, kad būtų užtikrinta viešoji tvarka. Tai – vienas iš grubaus Holokausto neigimo ir relativizacijos pavyzdžių, atsirandantis dėl žinių apie romų genocidą trūkumo ir išankstinio nusistatymo prieš romus. Susitarimas dėl Letų koncentracijos stovyklos buvo pasiektas tik 2017 m., kai Čekijos valdžia paskelbė, kad išpirks ir nugriaus kiaulių fermą, o jos vietoje atvers naują erdvę įkalintiems ir nužudytiems romams atminti.¹¹⁷

Paminklas romų ir sintų nacionalsocializmo aukoms atminti, Berlynas, 2014 m. Nuotraukos autorius Mike Peel (www.mikepeel.net).

Paminklo viduryje įmontuota trikampio formos sala simbolizuoja rudą apverstą trikampį, kurį romai privalėjo nešioti pritvirtintą prie drabužių koncentracijos stovyklose.

Su panašiomis problemomis buvo susidurta ir Rumunijoje: komunizmo laikotarpiu ir pirmaisiais dešimtmečiais po komunistinio režimo žlugimo šalis neigė bet kokią dalyvavimą vykdant Holokausto nusikaltimus.¹¹⁸ Ilgą laiką populiariausia valstybės pozicija Holokausto atžvilgiu buvo neigti Rumunijos diktatoriaus Iono Antonescu vaidmenį eliminuojant žydus ir romus iš šalies teritorijos, o romų persekiojimo faktas liko Antrojo pasaulinio karo istorijos paribiuose tiek pokario metais, tiek pokomunistiniu laikotarpiu.¹¹⁹ 2003 m. Rumunijos vyriausybė viešai paneigė Holokaustą Rumunijoje, taip sukeldama tarptautinį pasipiktinimą. Tik po šio įvykio buvo sudaryta Holokausto komisija Rumunijos teritorijoje įvykusiam Holokaustui ištirti ir tuometinių oficialių Rumunijos valdžios institucijų dalyvavimui masinėse žudynėse įvertinti. Po metų komisija oficialiai paskelbė, kad „Rumunijos Iono Antonescu (1940–1944) režimas vykdė Holokaustą Rumunijos kontroliuojamose teritorijose ir nužudė daugiau nei 200 000 žydų ir 10 000 romų“.¹²⁰ Šis įvykis padėjo pamatus romų genocido pripažinimui ir minėjimui šalyje.

Transnacionalinė romų genocido atmintis

Tarptautiniu lygmeniu romų genocidas buvo pradėtas aktyviai minėti pakankamai vėlai. Ilgą laiką Europos Sąjungos institucijos romų genocido faktą minėjo tik plačiame Holokausto kontekste. 1995 m. Europos Parlamentas priėmė rezoliuciją, raginančią visas valstybes narses sausio 27-ąją – dieną, kai 1945 m. buvo išlaisvinta Aušvico koncentracijos stovykla – minėti Europos holokausto aukų atminimo dieną. 2005 m., minint 60-ąsias Aušvico išvadavimo metines, Jungtinių Tautų Generalinė Asamblėja priėmė rezoliuciją dėl Holokausto atminimo ir paskelbė sausio 27 d. Tarptautine holokausto aukų atminimo diena. Tais pačiais metais Europos Parlamento rezoliucijoje ši diena buvo paskelbta Europos holokausto atminimo

¹¹⁶ Ten pat.

¹¹⁷ VELINGER, Jan, „Culture Minister Says Buyout of Controversial Pig Farm at Lety Only Weeks Away.“ Radio Prague. July 26, 2017. Accessed March 29, 2018. <http://www.radio.cz/en/section/cultura/frs/culture-minister-says-buyout-of-controversial-pig-farm-at-lety-only-weeks-away> [žiūrėta 2019-12-24].

¹¹⁸ KELSO, Michelle, Daina S. Eglitis. „Holocaust Commemoration in Romania: Roma and the Contested Politics of Memory and Memorialization.“ *Journal of Genocide Research* 16, no. 4 (2014): 487–511. doi:10.1080/14623528.2014.975949, p.487.

¹¹⁹ Ten pat, p. 492.

¹²⁰ KELSO, Michelle, „And Roma Were Victims, Too.“ *The Romani Genocide and Holocaust Education in Romania.* *Intercultural Education* 24, no. 1-02 (2013): 65. doi:10.1080/14675986.2013.768060

diena ES.¹²¹ Šiuose dokumentuose romai yra įtraukti į holokausto aukų sąrašą, taip pat rezoliucijose pripažįstama, kad romai, kaip ir žydai, buvo naikinami dėl rasinių ir etninių priežasčių.

Tarptautinės organizacijos ir ES institucijos pradėjo skirti daugiau dėmesio romų genocidui pastarąjį dešimtmetį. Vienas iš ankstyviausių nuoseklaus naratyvo apie romų genocidą pavyzdžių, pateikiančių gerai suformuluotus argumentus už romų genocido pripažinimą ir įamžinimą, yra 2011 m. Europos Komisijos vicepirmininko M. Šefčovičiaus pasakyta kalba.¹²² Ši kalba atspindi Europos Komisijos vertybes, tokias kaip pagarba žmogaus teisėms ir jų apsauga bei mažumų integracija, kuriomis grindžiama retorika, palaikanti holokausto atminimo praktikos išplėtimą. M. Šefčovičius savo kalboje tiek romų genocidą, tiek ir simbolinį bei fizinį smurtą, su kuriuo šiandien susiduria romų bendruomenės ES, įvardija kaip rasinės neapykantos ir netolerancijos pavyzdį. Siūlomas problemos sprendimas – Europos jaunimo švietimas ir geresnė romų integracija.

Nuo 2015 m. Europos Komisija ir Europos Parlamentas kasmet mini Europos romų holokausto atminimo dieną. Šios atminimo datos institucionalizavimas tapo sėkmingas Europos Parlamento iniciatyva: 2015 m. balandžio 15 d. tarptautinės romų dienos proga Europos Parlamentas priėmė rezoliuciją, kuria oficialiai pripažino istorinį romų genocido faktą ir romų genocido minėjimo dieną (rugpjūčio 2 d.). Rezoliucijoje skelbiama, kad Europos romai istoriškai buvo daugelio Europos šalių visuomenės dalis ir prisidėjo prie Europos kultūros ir vertybių kūrimo. Rezoliucija ragina Europos Sąjungos valstybes nares ir kitas Europos šalis oficialiai pripažinti Antrojo pasaulinio karo metu vykdytą romų genocidą ir kitas romų persekiojimo formas, tokias kaip deportacija.¹²³ Rezoliucijoje pateikiami argumentai sukūrė prielaidas romų genocido atminčiai užimti erdvę Europos atminties politikoje. Šis dokumentas tapo oficialaus europinio diskurso apie romų genocidą šaltiniu ir tam tikru atskaitos tašku ES valstybėms narėms, nurodančiu, kaip įamžinti ir kaip komunikuoti apie romų genocidą.

Be to, romų genocido pripažinimo ir minėjimo klausimas integruotas ir ES Nacionalinėje romų integracijos strategijoje.¹²⁴ Šiame dokumente ES šalys narės yra skatinamos romų integracijai ir kovai su diskriminacija pasitelkti ne tik įvairovės ir kultūrų dialogo programas, bet ir švietimą apie romų istoriją ir kultūrą, ypač įtraukiant romų genocido temą į mokyklų programas.

Europos Komisija kasmet nuo 2015 m. Romų genocido atminimo dieną išplatina pranešimą, raginantį pripažinti ir minėti romų genocidą visoje Europoje. Europos Komisija taip pat sukūrė programą „Europa piliečiams – Europos atminimas“, pagal kurią finansuoja tarpvalstybinius ar europinio masto projektus, kuriais siekiama analizuoti totalitarinių režimų XX a. Europoje iškilimo pasekmes, ypatingą dėmesį skiriant totalitarinių režimų aukoms.¹²⁵ Remiantis šia programa, įgyvendinta daugybė projektų, susijusių su romų genocidu.

Šiuo metu dauguma Europos valstybių oficialiai mini romų, kaip vienos iš aukų grupių, genocidą Holokausto aukų atminimo dieną sausio 27-ąją arba mini romų genocidą kaip atskirą atminimo dieną rugpjūčio 2-ąją. Pastaraisiais metais vis daugiau dėmesio sulaukia nauja iniciatyva minėti gegužės 16-ąją – Romų pasipriešinimo dieną.

¹²¹ European Parliament, *“The European Union and Holocaust,”* European Parliamentary Research Service, Briefing, 2018, p 1.

¹²² European Commission, Press Release, M. ŠEFČOVIČ during World War II Plenary of European Parliament Brussels, 02 February 2011. http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-11-92_en.htm [Žiūrėta 2020-01-01].

¹²³ European Parliament resolution of 15 April 2015 on the occasion of International Roma Day European Parliament. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&language=EN&reference=P8-TA-2015-0095> [Žiūrėta 2019-02-24].

¹²⁴ European Commission, *“Assessing the implementation of the EU Framework for National Roma Integration Strategies and the Council Recommendation on effective Roma integration measures in the Member States,”* Brussels: Publication Office of the European Union, 27 June 2016. SWD(2016) 209 final.

¹²⁵ „Europe for Citizens - European Remembrance - EACEA - European Commission.“ Education, Audiovisual and Culture Executive Agency. December 11, 2015. https://eacea.ec.europa.eu/europe-for-citizens/strands/european-remembrance_en [Žiūrėta 2019-12-09].

Gegužės 16-oji – Romų pasipriešinimo diena

1944 m. naktį iš gegužės 15-osios į 16-ąją Aušvico-Birkenau koncentracijos stovykloje buvo ketinama sunaikinti romų šeimų lageryje kalinamus maždaug 6 500 žmonių, tačiau tos nakties įvykiai greitai pasisuko netikėta linkme. Automatais ginkluotiems stovykloms sargybiniams apsupus romų lagerį ir įsakius romams palikti gyvenamąsias patalpas, romai nepasirodė. Vietoje to, kaliniai užrėmė duris ir iš įvairių daiktų pradėjo gamintis ginklus. Ginklams buvo panaudoti darbui skirti įrankiai, metaliniai vamzdžiai, akmenys ir, kaip teigiama kai kuriuose šaltiniuose, kietos duonos gabalai.¹²⁶ SS kariai atsitraukė, o stovykloje kalintys romai išgyveno papildomus tris mėnesius iki 1944 m. rugpjūčio 2 d.

Romų pasipriešinimo dienos minėjimas yra aktyvaus romų dalyvavimo Holokausto diskurso pildyme pavyzdys. Romų pasipriešinimo įamžinimo iniciatyvą pradėjo romų aktyvistai, kurie šią datą suvokia kaip alternatyvią platformą Holokausto istorijai pasakoti ir kaip galimybę parodyti, jog romai nebuvo tik bejėgės nacių aukos. Europoje romai pradėjo švęsti Romų pasipriešinimo dieną kaip įkvepiančią ir vienijančią dieną, skirtą atkreipti dėmesį ir į besitęsiančią romų kovą su sunkumais šiandienos Europoje.

Romų pasipriešinimo dienai skirtas plakatas.

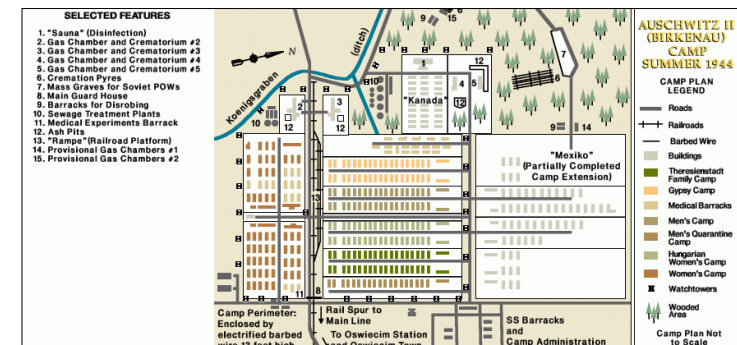
Iliustracija iš ternYpe, the International Roma Youth Network

¹²⁶ „16 May – Romani Resistance Day.“ Roma Genocide Remembrance Initiative. <http://2august.eu/the-roma-genocide/16-may-romani-resistance-day/> [Žiūrėta 2019-12-09].

Rugpjūčio 2-oji – Tarptautinė romų genocido atminimo diena

Po pirmo nesėkmingo bandymo sunaikinti romų lagerį naciai bijojo, kad sukilimas gali išplisti į kitas koncentracijos stovyklos vietas ir suplanavo „galutinį sprendimą“ romams įvykdyti rugpjūčio 2 d. Maždaug pusė dirbti galinčių romų iš romų šeimų lagerio buvo perkelti į kitas koncentracijos stovyklos dalis, dalis jų – į kitas stovyklas, kur dauguma žuvo arba buvo nužudyti. Rugpjūčio 2-osios vakarą stovykloje buvo paskelbtas draudimas romams palikti gyvenamąsias patalpas. Tą pačią naktį likę 2 897 romai, dauguma jų – ligoti, silpni, senyvo amžiaus arba vaikai, buvo išvežti į dujų kameras. Romai bandė priešintis dar kartą, tačiau pasipriešinimas buvo brutaliai numalšintas. Naktį iš rugpjūčio 2-osios į 3-iąją Aušvico romų šeimų lagerio romai buvo sunaikinti, jų kūnai sudeginti duobėse šalia krematoriumo. 1945 m. išvadavus Aušvico koncentracijos stovyklą, joje buvo rasti tik keturi gyvi romai.¹²⁷

Šis įvykis žymi romų istorijos Aušvice pabaigą, kuomet buvo sunaikinta visa ten įkalinta romų grupė. Romų sunaikinimo aktas buvo įvykdytas remiantis rasinėmis prielaidomis. Į romus buvo nusitaikyta remiantis nacių „galutinio sprendimo“ gairėmis, skirtomis išspręsti „čigonų klausimą“.¹²⁸

Aušvico II (Birkenau) stovykla 1944 m. vasarą. Romų šeimų lageris plane pažymėtas geltonai.

Šaltinis: US Holocaust Memorial Museum.

¹²⁷ „2 August – Roma Genocide Remembrance Day.“ Roma Genocide Remembrance Initiative. <http://2august.eu/the-roma-genocide/2-august-roma-genocide-remembrance-day/> [Žiūrėta 2019-11-30].

¹²⁸ „Roma and Sinti People.“ Holocaust Memorial Day Trust. <http://www.hmd.org.uk/genocides/porraimjos> [Žiūrėta 2019-11-30].

Romų genocido atminimas Lietuvoje

Tai, jog Holokausto metu nukentėjo ir Lietuvos romai ilgą laiką Lietuvoje buvo beveik nežinoma. Viena vertus, dėl istorinių liudijimų trūkumo, kita vertus, dėl nepakankamai sureikšminto romų genocido šalyje fakto ši tema buvo paliečiama tik istoriniuose darbuose. XXI a. pradžioje Lietuvos romų išgyvenimai Antrojo pasaulinio karo metais buvo minimi nedideliu mastu, atskirų suinteresuotų grupių ir aktyvistų. Memorialinės praktikos persikėlė į institucinį lygmenį tik pastarojo dešimtmečio pradžioje, o įvairūs tarptautiniai veikėjai ir nevyriausybinių organizacijų didesnę dėmesį romų padėčiai Lietuvoje pradėjo skirti nuo 2015 m.

2001 m. Romų visuomenės centro darbuotojai prisidėjo prie projekto, kurio metu buvo ieškoma žmonių, kurie įvairiomis formomis buvo susiję su nacistinės Vokietijos okupacijos metais Lietuvoje vykdytu romų genocidu. Centro darbuotojai dalyvavo pokalbiuose su Holokausto metu nukentėjusiais romais visoje Lietuvoje. Kadangi projekto metu buvo surinkta daug liudijimų, tapo aiški temos svarba, tai suteikė pirminį impulsą centrui pradėti domėtis romų genocidu Lietuvoje. Panerių memorialas tapo romų genocido minėjimo vieta, kur jau 2001 m. centro direktorė S. Novopolskaja nuvyko su romų bendruomenės nariais. Toks minėjimas virto kasmetine praktika. Vėliau Paneriuose Romų visuomenės centras rengė atminimo projektą.

Iki 2008 m. minėjimus organizuodavo ir juose dalyvaudavo tik Romų visuomenės centras, kartu su partneriais „Čigonų laužu“ ir Vilniuje veikiančia „Čigonų bendrija“. 2008 m. prie minėjimų prisijungė Panevėžio romų bendruomenė. 2009 m. žydų bendruomenė romų kvietimu pradėjo dalyvauti romų genocido minėjimuose. Tais pačiais metais Lietuvos valdžios institucijų ir Lietuvoje veikiančių ambasadų atstovai prisijungė prie romų nevyriausybinių organizacijų ir kasmet minint Tarptautinę romų holokausto aukų atminimo dieną (rugpjūčio 2 d.) padeda gėlių Panerių memoriale.

Lietuvai tapus įvairių tarptautinių organizacijų nare, transnacionalinis romų genocido atminties diskursas padarė įtaką romų aukų pagerbimo praktikoms ir mūsų šalyje. Siekiant supažindinti plačiąją visuomenę su šia mažiau žinoma Antrojo pasaulinio karo istorijos dalimi, nuo 2015 m. romų genocido minėjimai Lietuvoje rengiami kartu pristatant parodas apie romus ir jų likimą Holokausto metu, organizuojant konferencijas ir seminarus šia tema.

2015 m. rugpjūčio 3 d. Genocido aukų muziejuje Vilniuje paminėta Tarptautinė romų holokausto aukų atminimo diena. Minėjimą

surengė Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, jame dalyvavo romų bendruomenės nariai, kitų organizacijų atstovai. Genocido aukų muziejuje buvo atidaryta paroda, skirta nacių okupacijos laikotarpiu nukentėjusių romų bendruomenės narių atminimui. Buvo pranešta, jog LGGRT centras kartu su Kaišiadorių savivaldybe ir Pravieniškių seniūnija derina romų genocido aukų atminimo įamžinimo Pravieniškėse planus.¹²⁹

2015 m. Lietuvos žmogaus teisių centras pradėjo vykdyti projektą, skirtą į Lietuvą atvežti vokiečių menininko Gunterio Demnigo sukurtus „Atminimo akmenis“, mininčius konkrečius nuo Holokausto nukentėjusius asmenis. Iš visų aukų grupių buvo pasirinktos žinomiausios – romai ir žydai. 2016 m. romų holokausto aukoms atminti buvo atidengti keturi „Atminimo akmenys“, skirti prisiminti keturias panevėžietes romes, nukentėjusias nuo genocido.

2017 m. spalio 6 d. Lietuvos Respublikos Seime įvyko renginys, skirtas romų genocidui atminti. Renginio metu buvo pristatyta kilnojamoji paroda apie romus Holokausto metu. Tų pačių metų lapkričio 28 d. Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse įvyko Lietuvos genocido ir rezidencijos tyrimo centro suorganizuota tarptautinė mokslinė konferencija „Europos romų genocidas 1939–1945 metais.“ 2017 m. Lenkijos institutas Vilniuje kartu su Tautinių mažumų departamentu prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės į lietuvių kalbą išvertė rašytojos Natalijos Gancarz knygą apie romus Aušvico-Birkenau nacių koncentracijos stovykloje „Esu Karolis“, o 2018 m. Tautinių mažumų departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės į lietuvių kalbą išvertė Europos Komisijos parengtą metodinę švietimo priemonę „Teisė prisiminti“.

Esminis pokytis Lietuvos atminties politikoje įvyko 2019 m. birželio 27 d., kai LR Seimo nariai Atminimo dienų įstatymą papildė Romų genocido atminimo diena (minima rugpjūčio 2 d.). Šis žingsnis yra bendra Tautinių mažumų departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, Lietuvos žmogaus teisių NVO, romų bendruomenių, tarptautinių organizacijų ir institucijų pergalė. Sprendimas oficialiai pripažinti Romų genocido atminimo dieną Lietuvoje buvo priimtas remiantis dviem pagrindiniais argumentais: romų genocido, kaip pripažinto istorinio fakto, egzistavimu ir paplitusia tarptautine romų genocido pripažinimo ir minėjimo praktika.

¹²⁹ Tautinių mažumų departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, „Balandžio 8-oji – Tarptautinė romų diena“ <<http://tmde.lrv.lt/lt/naujienos/balandzio-8-oji-tarptautine-romu-diena>> [žiūrėta 2016-03-14].

„Atminimo akmenys“

STOLPERSTEINE arba „Atminimo akmenys“ – vokiečių meninco Gunterio Demnigo instaliacijos šaligatviuose arba tarp grindinio akmenų, skirtos prisiminti nacionalsocializmo aukas. Kadangi naciai siekė sunaikinti asmenybes ir paversti žmones skaičiais, G. Demnigas nori prisiminti asmenis ir grąžinti vardus į tas vietas, kur kadaise gyveno nukentėję žmonės. Kiekviena atminimo lentelė yra skirta atskiram nuo Holokausto nukentėjusiam asmeniui, jos montuojamos tose gatvėse, kur šie žmonės gyveno, mokėsi, dirbo.

Šiuo metu dviejuose tūkstančiuose vietų visoje Europoje yra įmontuota per 70 000 „Atminimo akmenų“ – tai yra didžiausias pasaulyje memorialinis muziejus po atviru dangumi.¹³⁰

Lietuvoje žmogaus teisių centro iniciatyva 2016 m. Panevėžyje buvo atidengti keturi romų genocido aukoms atminti skirti „Atminimo akmenys“. Šis monumentas įmontuotas J. Tilvyčio gatvėje, prie namo Nr. 1. Akmenys skirti prisiminti panevėžietes Oną Bagdonavičiūtę-Matuzevičienę, Anastaziją Bagdonavičiūtę-Jablonskienę, Zosę Matuzevičiūtę, Oną Bagdonavičiūtę-Grachauskienę ir pagerbti visus Holokausto metu persekiotus, ištremtus ir nužudytus romus.¹³¹

„Atminimo akmenys“, įamžinantys keturias Panevėžio romes, nukentėjusias romų genocido metu.

Iliustracijos šaltinis: Lietuvos žmogaus teisių centras, www.manoteises.lt

¹³⁰ „Stolpersteine“ <http://www.stolpersteine.eu/en/home/> [Žiūrėta 2019-12-29].

¹³¹ „Atminimo akmenys“. Lietuvos žmogaus teisių centras. <https://manoteises.lt/atminimo-akmenys/panevezys/> [Žiūrėta 2019-12-29].

Dr. Zigmas Vitkus¹³²

Romų genocido Paneriuose atminimas

Per penkerius pirmuosius Lietuvos nepriklausomybės metus atminimo ženklus Paneriuose nužudytiems tautiečiams atminti įrengė žydų, lenkų, lietuvių tautinės bendrijos. Liko neatmintintas tik Paneriuose sušaudytų romų atminimas. Vienintelis dokumentas, bylojęs apie nacių terorą prieš Lietuvos romus, buvo pateikiamas tik muziejuje – ten eksponuota iš sovietmečio paveldėta Vokiečių saugumo policijos ir Vilniaus SD vado telegramos apie 40-ties romų tautybės žmonių sušaudymą 1942 m. liepos 10 d. prie Vilniaus faksimilė. Nedidelio formato, sunkiai įskaitomas dokumentas, eksponuotas stendo apatinėje dalyje, vargu ar galėjo tinkamai atspindėti romų tragediją Lietuvoje nacių okupacijos metu.

Pagrindine romų bendruomenės atminimo ceremonijų vieta Panerių memoriale ilgainiui tapo sovietinis obeliskas, skirtas „fašistinio teroro aukoms“. Suprantama, nesant paminklo, įatmintinančio Paneriuose nužudytus romus, romų bendruomenė ir ją palaikančios organizacijos natūraliai pasirinko semantiškai plačiausią aukų spektrą, rėpiančią atminimo ženklą. 2015 m. Vilniaus romų bendruomenės vaikai ir Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus darbuotojai (pastarųjų iniciatyva) Romų genocido dienos proga iš lauko akmenų sudėliojo atminimo ratą – ženklą, kurį galima traktuoti ir kaip laikiną, alternatyvų „paminklą“. Taip pat žinutę, jog romų bendruomenė jaučia paminklo Paneriuose reikmę.

Tai, jog romų bendruomenės aukų atminimas dvidešimt šešerius metus buvo neįatmintintas nei Paneriuose, nei jokioje kitoje Lietuvos vietovėje, galima paaiškinti bent jau dviem priežastimis: galios svertų paveikti institucijas sau palankia linkme stoka, išplaukiančia iš romų bendruomenės valdomo ekonominio, socialinio, kultūrinio ir simbolinio kapitalo ribotumo (tokia akumuliacija yra būtina norint įgyvendinti atminimo ženklų įrengimo projektus), taip pat chroniškai menku oficialių institucijų reagavimu į romų bendruomenės po-

reikius ir lūkesčius, sykiu ir įatmintinimo reikmes, traktuojant jas kaip „mažiau svarbias“, taigi atidėtinąs.

Pirmajame XXI a. dešimtmetyje Lietuvai sparčiai integruojantis į Europos Sąjungos politines ir ekonomines struktūras, stiprėjant romų bendruomenės interesus Lietuvoje ginančioms organizacijoms (čia atskirai paminėtinas 1994 m. įsteigtas Lietuvos žmogaus teisių centras ar 2001 m. įsikūręs Romų visuomenės centras), baigus mokslus pirmiesiems romų kultūros specialistams, per pastaruosius metus stipresnį užnugarį įgavo ir šios bendruomenės (-ių) pastangos įatmintinti nacių Lietuvoje nužudytų tautiečių atminimą. 2019 m. birželio 27 d. Lietuvos Respublikos Seimo sprendimas atmintinų dienų sąrašą papildyti Romų genocido aukų atminimo diena buvo svarbus žingsnis sureikšminant šį įvykį tiek patiems romams, tiek likusiai Lietuvos visuomenei.

Už paminklinio akmens „Panerių memorialas“ esančioje „Kauno duobėje“ 1943–1944 m. buvo nužudyti Lietuvos romai.

Nuotraukos autorė N. Latvytė.

¹³². Šis tekstas yra dr. Zigmo Vitkaus disertacijos „Memorialas atminimo politikoje: panerių atvejo tyrimas (1944–2016)“ dalis, Klaipėdos universitetas, 2019. Atnaujinta autoriaus 2020 sausio 22 d.

Paneriai romų atminimo kultūroje

Daugiausia Lietuvos romų buvo nužudyta Pravieniškėse (Kaišiadorių r.), kur nacių okupacijos metais veikė priverčiamojo darbo stovykla ir persikirstymo punktas. Istoriniai šaltiniai, liudijantys apie romų žudynes Paneriuose, nėra gausūs, tačiau Paneriai, be jokių abejonių, yra jų genocido (Porajmos) vieta. Apie penkiasdešimties romų nužudymą Paneriuose 1944 m. balandį savo atsiminimuose užsimena „degintojas“ J. Farberis.¹³³ Daugiau nei tikėtina, jog apie tuos pačius 46 romus kalbama ir lietuvių kunigo Lukiškių kalėjimo kapeliono Juozo Baltramonaičio 1942–1944 m. rašytame dienoraštyje.¹³⁴ Kitame šaltinyje (į jį dėmesį atkreipė istorikė Neringa Latvytė) rašoma apie 87 1944 m. traukiniu į Panerius atvežtus romus.¹³⁵ Ne mažiau svarbus šaltinis apie romų žudynes Paneriuose – romų sakytinė tradicija, kurioje Panerių vaizdinys taip pat egzistuoja.¹³⁶

Romų atminimas Paneriuose tradiciškai pagerbiamas rugpjūčio 2 d., dalyvaujant romų nevyriausybinėms organizacijoms, Lietuvos žydų bendruomenės ir Lietuvos valstybės institucijų atstovams bei užsienio šalių diplomatams. Kadangi paminklo romų atminimui Paneriuose nėra, renkama prie semantiškai universaliausio atminimo ženklo – stalinmečiu pastatyto obelisko „fašistinio teroro aukoms“. Nors romų genocido aukų atminimas Lietuvos atminimo kultūroje tebėra marginalus įvykis (tai liudija palyginti nedidelis kasmetinių ceremonijų dalyvių „iš šalies“ skaičius), nuo 2014 m. viešojoje komunikacijoje stebima romų kultūros ir istorijos populiarinimo (populiarėjimo) tendencija ir iš esmės pozityvus valstybės institucijų nusiteikimas, leidžiantis tikėtis, jog šio įvykio reikšmė bendrai Lietuvos atminimo kultūrai sustiprės.

Padidėjusį romų bendruomenių ir jas palaikančių organizacijų aktyvumą paskatino Europos Sąjungos institucijų (ir senųjų ES valstybių narių, ypač Vokietijos) dėmesys romų istorijai ir konkrečiai 2015 m. balandžio 15 d. Europos Parlamento Tarptautinės romų dienos proga priimta rezoliucija, rugpjūčio 2-ąją skelbiančia Europos romų genocido atminimo diena. Šioje rezoliucijoje pabrėžiama reikmė grumtis su antičigoniškumu, kaip šiuo metu plačiai paplitusia rasizmo forma. Lietuvos romų atminimo kultūros stiprinimą valstybės lygmeniu šios rezoliucijos kontekste turėtume matyti kaip vieną iš romų socialinės ir kultūrinės integracijos priemonių.

Vienas iš motyvų, kodėl Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Panerių memorialo darbuotojai 2015 m. liepą pakvietė Vilniaus

romų bendruomenės vaikus iš akmenų sudėlioti simbolinį atminimo ženklą, primenantį romų vežimo ratą, buvo siekis pademonstruoti, jog romų tragedija Paneriuose, nors ir mažai žinoma, tačiau nėra užmiršta; taip pat tai, jog jų bendruomenė turi teisę į atminimo ženklą Panerių memoriale, kartu užakcentuoti atmintiną įvykį romų vaikams, kurių edukacija, apimanti ir istorinės sąmonės ugdymą, yra viena iš organiškiausių pozityvios socializacijos formų.

¹³³ Interviu su J. Farberiu. Prieiga internete: <http://www.partner-inform.de/memoirs/detail/my-bezhali-iz-lagerja-smerti/7/137/64>, [žiūrėta 2018-06-10].

¹³⁴ V. ALIULIS, „Kalėjimo kapeliono Juozo Baltramonaičio dienoraštį (1942–1944) suradus“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 22, Vilnius, 2003, p. 74.

¹³⁵ Заявление Потанина Константина в Государственную Черезвычайную комиссию ЦК партии. 1944 08 13. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 35; Petrauskas J. Paneriuose. 1944 rugpjūčio 23, Nr. 40 (101). Tiesa, 1944 rugpjūčio 23, Nr. 40 (101), p. 3.

¹³⁶ A. SIMONIUKŠTYTĖ, „Lietuvos romai: tarp istorijos ir atminties“, *Lietuvos etnologija*, 2007, Nr. 6 (15), p. 143–144.

Simbolinis akmenų ratas nužudytiems romams atminti, kurį, minint Tarptautinę romų holokausto aukų atminimo dieną, 2015 m. rugpjūčio 4 d. sudėliojo Vilniaus romų bendruomenės vaikai kartu su Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus darbuotojais.

Nuotraukų autorius Zigmas Vitkus.

Rekomenduojama literatūra

ESU KAROLIS

„Esu Karolis“ (originalus pavadinimas „Mietek na wojnie“) – 2017 m. Lenkijos instituto Vilniuje kartu su Tautinių mažumų departamentu prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės iniciatyva į lietuvių kalbą išversta rašytojos

Natalijos Gancarz knyga apie romus Aušvico-Birkenau nacių koncentracijos stovykloje. Iliustracijų gausioje edukacinėje knygoje, kurią apipavidalino iliustratorė Diana Karpowicz, romų likimas Antrojo pasaulinio karo metais matomas romų berniuko, patekusio į koncentracijos stovyklą ir bandančio suprasti bei paaiškinti savo situaciją, akimis. Ši apie Holokausto tragediją pasakojanti istorija siūlo pažvelgti į romų genocidą iš aukos perspektyvos.

Pagrindinio knygos herojaus vaikiška kasdienybė yra petraukiama karo, kuris perkelia vaiko pasaulį į koncentracijos stovyklą. Čia susimaišo skirtingi mažo berniuko poreikiai, baimės ir troškimai: Karolis išgyvena išsiskyrimą, liūdesį, siaubą dėl savo ir savo artimųjų gyvybių, kenčia alkį ir nerimą. Grėsmės akivaizdoje berniukas susiduria su etninės tapatybės klausimu ir bando suprasti, kodėl atsidūrė Aušvico-Birkenau stovyklos romų lageryje. Nepaisant to, berniuko kasdienybėje, nors ir drastiškai pakeistoje koncentracijos stovyklos sąlygų, išlieka ir vaikiški poreikiai žaisti, turėti draugų, pažinti pasaulį.

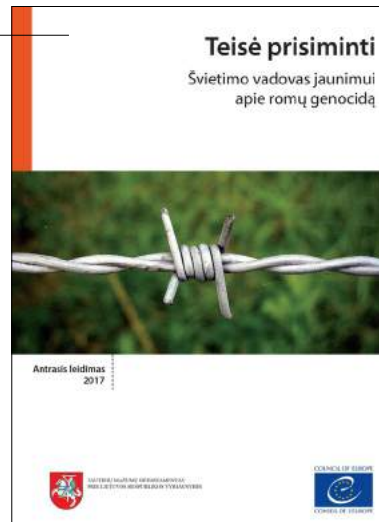
Nors skirta vaikams, ši knyga naudinga ir suaugusiems, besidomintiems romų genocidu Antrojo pasaulinio karo metais ar ieškantiems būdų kalbėtis apie šią skaudžią ir sukrečiančią temą su vaikais. Knyga nemokamai platinama Lietuvos mokyklose.

TEISĖ PRISIMINTI

„Teisė prisiminti“ – Tautinių mažumų departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės į lietuvių kalbą išversta Europos Komisijos parengta metodinė švietimo priemonė. Ši knyga yra mokymo priemonė, skirta visiems, norintiems daugiau žinoti apie romų genocidą ir siekiantiems kovoti su romų diskriminacija. Istorinių įvykių atminimas ir minėjimas šioje knygoje yra pateikiami kaip svarbi žmogaus teisių principų įtvirtinimo visuomenėje dalis.

Vienas pagrindinių knygos tikslų – įtraukti jaunimą, taip pat ir romų jaunimą, į sudėtingą romų genocido pažinimo ir pripažinimo procesą visuomenėje. Šis leidinys buvo sukurtas su jaunais žmonėmis daugiakultūroje aplinkoje dirbantiems specialistams, ir gali būti naudojamas mokyklose bei neformalių užsiėmimų metu. Diskutuodami šia tema, sužinodami naujų faktų, kontekstualizuodami romų genocidą jaunuoliai ne tik pagilins savo žinias apie Antrojo pasaulinio karo aukas, bet ir įgis su pagrindinėmis žmogaus teisėmis ir tautinių mažumų padėtimi visuomenėje susijusių žinių.

„Teisė prisiminti“ pabrėžia romų genocido pripažinimo ir minėjimo svarbą tiek romų bendruomenėms, tiek visoms Europos visuomenėms apskritai. Knygoje pristatomi ne tik istoriniai Holokausto, kurio metu buvo vykdomas romų genocidas, įvykiai, bet ir aptariamos šios tragedijos prielaidos, rasizmo ir romofobijos pasekmės, praeities įvykiai leidinyje susiejami su dabartine romų padėtimi Europoje.

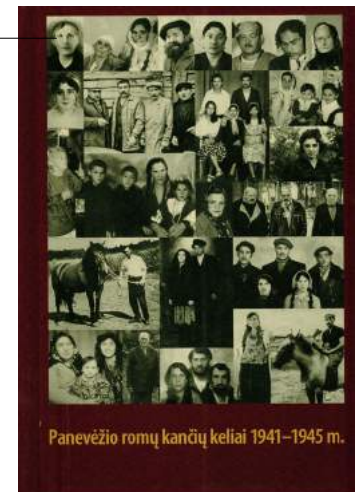
Panevėžio romų kančių keliai 1941–1945 m.

„Panevėžio romų kančių keliai“ – Panevėžyje išleistas liudijimų apie romus, nukentėjusius Holokausto metu, rinkinys. Medžiagą leidiniui surinko ilgus metus su Panevėžio romais bendradarbiaujančios ir jų istorijos faktus bei šiuolaikinio gyvenimo detales fiksuojančios Vida Beinortienė ir sesuo Daiva Tumasonytė.

Nors šioje knygoje kviečiama pripažinti ir minėti Lietuvos romų genocidą Antrojo pasaulinio karo metais, leidinyje gilinamasi į Panevėžio romų likimą. Knygoje pasakojamos autorių surinktos istorijos apie vietos romus priverčiamųjų darbų ir koncentracijos stovyklose Vokietijoje, Prancūzijoje ir prisiminimai apie Panevėžio romų kančias Lietuvoje. Vietos romų likimas aprašomas pasitelkiant išlikusius liudininkų prisiminimus, jų artimųjų pasakojimus, asmeninių albumų nuotraukas, archyvinę medžiagą.

Bendradarbiaudamos su istorikais ir romų kultūros tyrėjais Lietuvoje, knygos sudarytojos pateikia informaciją apie istorinį Holokausto kontekstą ir aplinkybes, lėmusias romų persekiojimą XX a., pasibaigusį romų genocidu, ir romų diskriminaciją šiuolaikinėje Europoje.

Knygą galima rasti Lietuvos bibliotekose, Panevėžio mokyklose, internete.

Summary

This book attempts to illuminate anew a less-known part of the history of Lithuanian Roma: the persecution faced by this minority group during the Second World War, known by scholars, human rights activists and concerned members of European societies, as the Roma genocide or the Roma Holocaust. Those who survived the annihilation of European Roma at the hands of Nazis and their allies remember this tragedy as Porajmos, or devouring. However shocking the persecution of Roma, resulting in at least a quarter of their European population being wiped out in Nazi-controlled and occupied territories, the memory of the Roma genocide did not find its place in the discourse of the Holocaust and popular consciousness easily. Only recently did transnational actors start an active dialogue on recognition and commemoration of the fate of our fellow citizens, thus turning the tide and integrating the history of the genocide into the broader discussion on Roma rights and challenges faced by them today; namely, antigypsyism, racism, discrimination and violence.

Composed having in mind both educators and youth eager to learn about the atrocities of the past and willing to recognize the challenges falling upon us as a civic society today, this book presents to the readers the information on the Roma genocide in Lithuania. It is illustrated by historical documents and witness accounts, coupled with an explanatory body of work on the aftermath of the Holocaust, including the development of the practices of recognition and commemoration of the Roma genocide in Lithuania and abroad. The readers are presented with informative maps with marked sites of mass killings and Roma imprisonment and extermination camps, the timeline introducing significant dates of Roma genocide historiography, and segments on specific events or commemorative practices. Detailed insights made by Lithuanian scholars on Roma in Paneriai and Pravieniškės, historical accounts on foreign labor and concentration camps, and testimonies of victims, shine a new light on the extent of the Roma genocide and give the readers access to less-known tragic events of World War II. This interdisciplinary publication includes various primary sources and an overview of recent fiction and nonfiction works on the subject.

Although the reader will be able to follow the general structure in different chapters of this book, the publication is deliberately left without a unifying narrative or a voice of the omniscient storyteller. Suffering from long-lasting structural and physical violence, European Roma have spent decades voiceless, their initiatives becoming more noticeable only in the recent years. Unfortunately, most of this book is written by non-Roma authors, but we can acknowledge our bias and invite the audience to read our work and make independent conclusions.

Šaltiniai ir literatūra

- Aliulis, VACLOVAS, Kalėjimo kapeliono Juozo Baltramoničio dienoraštį (1942–1944) suradus, Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis, t. 22, Vilnius, 2003.
- Atminimo akmenys. Lietuvos žmogaus teisių centras. <https://manoteises.lt/atminimo-akmenys/panevezys/>.
- BEINORTIENĖ, Vida, s. Daiva Tumasonytė, redaktorė Lionė Lapinskienė, Panevėžio romų kančių keliai 1941–1945 m., Panevėžys: VŠĮ Komunikacijos centras „Kalba. Knyga. Kūryba“, 2016.
- Bubnys, Arūnas, „Vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys Vilniuje (1941–1944)“. Iš: Atminties dienos, Vilnius: Baltos lankos, 1995.
- BUBNYS, Arūnas, „*Mirties konvejeris Paneriuose: budeliai ir aukos*“. Iš: K. Sakowicz. Panerių dienoraštis 1941–1943, Vilnius: Genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2012.
- Dūkšto valsčiaus policijos punkto vedėjo 1942 m. rugsėjo 19 d. raportas Zarasų apskrities policijos vadui, LCVA, f. R-1106, ap. 1, b. 56, l. 169.
- GRITĖNAS, Paulius. „Romų istorija Lietuvoje: nuo meškų akademiją valdžiusio marcinkevičiaus iki meilės Smetonos laikams“. www.15min.lt, 2018-04-08. <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/istorija/romu-istorija-lietuvoje-nuo-mesku-akademija-valdziusio-marcinkeviciaus-iki-meiles-smetonos-laikams-582-952430>.
- KRUKAS, Hermanas, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos: Vilniaus geto ir stovyklų kronikos 1939–1944*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2004.
- Ypatingosios komisijos aktas. 1944 08 26. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4911. T. 8. L. 21.
- Interviu su J. Farberiu. Prieiga internete: <http://www.partner-inform.de/memoirs/detail/my-bezhali-iz-lagerja-smerti/7/137/64>.
- Kun. V. Aliulis, „Kalėjimo kapeliono Juozo Baltramoničio dienoraštį (1942–1944) suradus“, Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis, Vilnius, 2003, t. 22,
- Lietuvos gyventojai: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys, Kaunas, 1923.
- Lietuvių enciklopedija, Boston, 1954.
- Lietuvių kriminalinės policijos viršininko 1943 m. balandžio 29 d. raštas Vokiečių saugumo policijos ir SD vadui Lietuvoje, LCVA, f. R-1216, ap. 1, b. 4, l. 12.
- Liudininkės Sofijos Kovalskajos parodymai. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 153
- Liudininkės Abraomo Bliazerio parodymai. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4911. T. 8. L. 5.
- Liudininkės J. Piepalio 1975 03 12 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47694/3, t. 12, l. 292-294.
- Liudininkės V. Paršionoko 1974 03 13 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47694/3, t. 2, l. 201, 205.

- Lietuvos ypatingasis archyvas: J. Brižinsko 1945 04 04 anketa, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 1792, l. 1-2 a. p.
- A. Aleksandravičiaus 1945 03 03 anketa, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 308, l. 1-2 ap.
- A. Bagdonavičiaus filtracinė byla, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 24176, l. 1, 2, 6.
- A. Stankevičienės 1945 m. registracijos lapas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 5677, l. 1.
- Č. Ragauskaitės 1947 10 24 registracijos lapas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 33003, l. 1.
- L. Gurskio anketa, data nežinoma, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 33798, l. 2-3.
- J. Visockio 1945 m. registracijos lapas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 5704, l. 1.
- J. Visockio 1946 10 12 anketa, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 1733, l. 1-2 a. p.
- L. Vysockio 1945 08 08 anketa, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 668, l. 1-2 ap.
- M. Aleksandravičiūtės 1945 08 30 registracijos lapas, LYA, F. K-1, ap. 59, b. 652, l. 1.
- M. Brizinskos 1945 07 20 registracijos lapas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 5042, l. 1.
- M. Brižinskaitės 1945 m. registracijos lapas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 331, l. 1.
- M. Brižinsko 1947 10 24 registracijos lapas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 4981, l. 5.
- V. Kudriavcevo 1946 04 29 anketa, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 46507, l. 1-4.
- M. Ragauskaitės 1945 07 30 registracijos lapas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 32754, l. 1-1 ap.
- Masinės žudynės Lietuvoje*, V., d. 1, 1965.
- M. Matusevičiaus 1945 08 25 registracijos lapas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 6353, l. 1-1 a. p.
- Panevėžio m. apylinkės teismo 2001 m. balandžio 12 d. sprendimas, LGGRTC archyvas, M. Matuzevičiaus byla Nr. 407613, l. 10-11.
- Panevėžio m. apylinkės teismo 2001 m. spalio 19 d. sprendimas, LGGRTC archyvas, Z. Matuzevičiūtės byla Nr. 486629, l. 8-8 a. p.
- Petrauskas J., „Paneriuose“. Tiesa, 1944 rugpjūčio 23, Nr. 40 (101), p. 3.
- Priverčiamojo darbo įstaigų inspekcijos 1943 m. birželio 28 d. raštas Panevėžio apskrities viršininkui, LCVA, f. R-729, ap. 1, b. 26, l. 59.
- Repatrijuotų SSRS piliečių, apgyvendintų Panevėžio mieste, 1945 m. lapkričio 26 d. sąrašas, LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 431, l. 55.
- SIMONIUKŠTYTĖ, Aušra, „*Lietuvos romai: tarp istorijos ir atminties*“, Lietuvos etnologija, 2007, Nr. 6 (15).
- SIMONIUKŠTYTĖ, Aušra, „*Seredžiaus romai*“, Seredžius (vyr. red. V. Girininkienė), V., 2003.
- SAKOWICZ, Kazimierz, *Panerių dienoraštis, 1941–1944 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2012, p. 90-96.
- SS ir policijos aukštesniojo vado Ostlandui G. Jedicke 1942 m. sausio 12 d. raštas romų klausimu, LCVA, f. R-659, ap. 1, b. 1, l. 222.

ŠURAS, Grigorijus, *Vilniaus geto kronika 1941–1944*, Vilnius: Era, 1997.

Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti 2002-06-19 patvirtintos išvados „Lietuvos romai nacių okupacijos metais“ <https://www.komisija.lt/tyrimai/iii-naciu-okupacija-holokaustas-ir-kiti-naciu-nusikaltimai-1941-1944-m/3-ne-zydu-kilmes-pilieciu-persekiojimas/3-1-civiliu-gyventoju-zudynes/>

Tautinių mažumų departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, „Balandžio 8-oji – Tarptautinė romų diena“ <<http://tmde.lrv.lt/lt/naujienos/balandzio-8-oji-tarptautine-romu-diena>>

TOLEIKIS, Vytautas, „Lietuvos romai nacių okupacijos metais“, *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje 1941–1944 m.*, V., 2005.

V. Brižinskaitės-Ragauskienės 1945 07 20 registracijos lapas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 389, l. 1-1 ap.

VITKUS, Zigmas, *Memorialas atminimo politikoje: Panerių atvejo tyrimas (1944–2016)*, daktaro disertacija, Klaipėdos universitetas, 2019.

Vokiečių saugumo policijos ir SD Lietuvoje įstaigos V skyriaus viršininko 1942 m. gruodžio 23 d. raštas Lietuvių saugumo policijos viršininkui, LCVA, f. R-1216, ap. 1, b. 4, l. 5.

Vokiečių saugumo policijos ir SD pareigūno Hisso 1943 m. balandžio 5 d. raštas dėl romų, LCVA, f. R-1216, ap. 1, b. 4, l. 7.

VFR prokuroro Emerito 1968 m. spalio 23 d. raštas dėl bylos užvedimo, Bundesarchiv skyrius Liudvigsburge (toliau BA), B 162/7919, l. 85; Ten pat, B 162/7920, l. 145.

Zarasų apskrities viršininko 1941 m. rugpjūčio 27 d. raštas Zarasų apskrities policijos vadui, LCVA, f. R-1106, ap. 1, b. 56, l. 189.

Šaltiniai užsienio kalbomis

A barbed wire fence in the grove surrounding the Ponary mass extermination site near Vilnius (Vilna). Ghetto Fighters House Archive (GFHA). Catalog No. 5902.

A bunker at the Ponary mass extermination site, which housed the Jewish „sonderkommando“ men. Ghetto Fighters House Archive (GFHA). Catalog No. 5916.

ALY, Götz, Karl Heinz Roth, Edwin Black, John Torpey, and Assenka Oksiloff, *The Nazi Census: Identification and Control in the Third Reich*. Philadelphia: Temple University Press, 2004.

CARTNER, Holly, *Destroying Ethnic Identity: The Persecution of Gypsies in Romania: A Helsinki Watch Report*, September 1991. New York: Human Rights Watch, 1991.

Council of Europe, „Descriptive Glossary of Terms Relating to Roma Issues.“ 2012-05-12, <http://a.cs.coe.int/team20/cahrom/documents/Glossary%20Roma%20EN%20version%2018%20May%202012.pdf>.

„Europe for Citizens - European Remembrance - EACEA - European Commission.“ Education, Audiovisual and Culture Executive Agency. December 11, 2015. https://eacea.ec.europa.eu/europe-for-citizens/strands/european-remembrance_en

European Commission, “Assessing the implementation of the EU Framework for National Roma Integration Strategies and the Council Recommendation on effective Roma integration measures in the Member States,” Brussels: Publication Office of the European Union, 27 June 2016. SWD(2016) 209 final.

European Commission, Press Release, M. ŠEFČOVIČ during World War II Plenary of European Parliament Brussels, 02 February 2011. http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-11-92_en.htm.

European Parliament resolution of 15 April 2015 on the occasion of International Roma Day European Parliament. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&language=EN&reference=P8-TA-2015-0095>

European Parliament, “The European Union and Holocaust,” European Parliamentary Research Service, Briefing, 2018, p 1.

„Genocide of European Roma (Gypsies), 1939–1945.“ United States Holocaust Memorial Museum, <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005219>

“Gypsies.” Shoah Resource Centre, The International School for Holocaust Studies. http://www.yadvashem.org/odot_pdf/microsoft%20word%20-%206324.pdf

HANCOCK, Ian, „500 000 Romani Holocaust Victims? There Could Have Been Twice That.“ Romea.cz. September 22, 2014. <http://www.romea.cz/en/news/world/ian-hancock-500-000-romani-holocaust-victims-there-could-have-been-twice-that>.

KELSO, Michelle. „*‘And Roma Were Victims, Too.’ The Romani Genocide and Holocaust Education in Romania.*“ Intercultural Education 24, no. 1-02 (2013): 61-78. doi:10.1080/14675986.2013.768060.

KELSO, Michelle, and Daina S. Eglitis. „*Holocaust Commemoration in Romania: Roma and the Contested Politics of Memory and Memorialization.*“ Journal of Genocide Research 16, no. 4 (2014): 487-511. doi:10.1080/14623528.2014.975949.

MARGALIT, Gilad, *Germany and Its Gypsies: A Post-Auschwitz Ordeal*. Madison, Wisc.: University of Wisconsin Press, 2002.

“Merkel Opens Roma Holocaust Memorial in Berlin.” 2012. BBC News. BBC. October 24. <http://www.bbc.com/news/world-europe-20050780>.

“*Roma and Sinti People*,” Holocaust Memorial Day Trust. <http://www.hmd.org.uk/genocides/porrajmos>

RORKE, Bernard. „*Genocido and the Pig Farm: End in Sight to the Lety Controversy.*“ European Roma Rights Centre. Accessed March 22, 2018. <http://www.errc.org/news/genocido-and-the-pig-farm-end-in-sight-to-the-lety-controversy>.

“Sinti and Roma (Gypsies) in Auschwitz.” Auschwitz.org, <http://auschwitz.org/en/history/categories-of-prisoners/sinti-and-roma-gypsies-in-auschwitz/>

“Stolpersteine” <http://www.stolpersteine.eu/en/home/>

“Timeline of Romani history.” Patrin, <https://www.oocities.org/~patrin/timeline.htm>

“The Holocaust O Porrajmos.” Patrin, <http://www.oocities.org/~patrin/genocido.htm>

“The National Socialist Genocide of the Sinti and Roma.” Documentation and Cultural Centre of German Sinti and Roma, <http://www.sintiundroma.de/en/sinti-roma/the-national-socialist-genocido-of-the-sinti-and-roma/extermination/medical-experiments/mengeles-experiments-in-auschwitz.html>.

„The Roma Genocide.“ Roma Genocide Remembrance Initiative, <http://2august.eu/the-roma-genocide/>.

United Nations, „Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, No. 1021,“ United Nations Treaty Series, Vol. 78, 1951-01-12, p. 280. https://treaties.un.org/Pages/showDetails.aspx?objid=0800000280027fac&clang=_en

VELINGER, Jan. „*Culture Minister Says Buyout of Controversial Pig Farm at Lety Only Weeks Away.*“ Radio Prague. July 26, 2017. Accessed March 29, 2018. <http://www.radio.cz/en/section/cultura/culture-minister-says-buyout-of-controversial-pig-farm-at-lety-only-weeks-away>

Wiktor IWANOWSKI, Wilno, *Ojczyzna moja... Wspomnienia*, Szczecin, 1994.

„2 August – Roma Genocide Remembrance Day,“ Roma Genocide Remembrance Initiative. <http://2august.eu/the-roma-genocide/2-august-roma-genocide-remembrance-day/>

„16 May – Romani Resistance Day.“ Roma Genocide Remembrance Initiative. <http://2august.eu/the-roma-genocide/16-may-romani-resistance-day/>.

Аврахам Суцкевер, Из Вильнюсского гетто. Москва, Екатеринбург: Центр и Фонд «Холокост», издательство «МИК», 2008, с. 71.

Акт о злодеяниях совершенных немецко – фашистскими захватчиками в местности Понары [1944]. ЛЯ. Ф. К-1. Ар. 58. В. 20037/3. Т. 3. Л. 211.

Борис Розин, Юлий Фарбер. Яма. Независимый альманах «Лебедь». Но. 636. 2011 06 22, ст. 21. <http://lebed.com/2011/art5860.htm>. Žiūrėta 2016 07 18.

Заявление Потанина Константина в Государственную Чрезвычайную комиссию ЦК партии. 1944 08 13. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 93-95.

“МЫ БЕЖАЛИ ИЗ ЛАГЕРЯ СМЕРТИ,” „Партнер“. <http://www.partner-in-form.de/memoirs/detail/my-bezhali-iz-lagerja-smerti/7/137/64>.

План лагерей в Понарах, где немцы уничтожали мирное население. 1946 08 31. ЛЯ. Ф. К-1. Ар. 46. В. 4911. Л. 14-8.

Показания Аврахама Блязера. 1944 08 15. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 63-64.

Показания Сигизмунда Повловского. ЛЯ. Ф. К-1. Ар. 46. В. 4913. Л. 4.

Протокол судебного заседания воеводского суда в Олштыне. Показания свидетеля Виктора Ивановского 1977 05 17. ЛЯ. Ф. К-1. Ар. 58. В. 47746/3. Т. 3. Л. 208;

Розин, Борис, Юлий Фарбер. Яма. Независимый альманах «Лебедь». Но. 636. 2011 06 22, ст. 10-11. <http://lebed.com/2011/art5860.htm>.

Юлий Фарбер. Мы не сдавались. «Дружба народов». 1997. Номер 5, ст. 186.

